

**ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών**

Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία

**Όψεις του δουλεμπορίου κατά την Παλαιολόγεια εποχή
(13ος -15ος αιώνας)**

Φοιτητής: Παναγιώτης Κόρακας

**Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Σοφία
Μεργιαλή-Σαχά**

ΑΘΗΝΑ 2019

A.M: 1561 2016 01016

Στους γονείς μου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες.....	4
Πρόλογος.....	5
Κεφάλαιο Α΄:Εισαγωγή	
1. Η δουλεία και το δουλεμπόριο πριν τον 14 ^ο αιώνα.....	8
2. Δουλεία και χριστιανική ηθική.....	16
3. Δούλοι και δουλοπάροικοι.....	19
4. Η ορολογία κατά την Ύστερη Βυζαντινή Εποχή.....	22
Κεφάλαιο Β΄:Το πολιτικό υπόβαθρο	
1.Πειρατεία και πολιτική κατά τον 13 ^ο αιώνα.....	24
2. Η ανάδειξη των Τουρκομανικών εμιράτων και η εμφάνιση της Καταλανικής Εταιρείας.....	34
Κεφάλαιο Γ΄: Το δουλεμπόριο την εποχή των Παλαιολόγων	
1. Διπλωματικές επαφές Βυζαντίου και Μαμελούκων.....	43
2. Οι Βυζαντινοί ως θύματα του δουλεμπορίου.....	51
3. Αντιδράσεις στη διακίνηση βυζαντινών δούλων.....	76
4. Συμμετοχή των βυζαντινών στο δουλεμπόριο.....	80
Συμπεράσματα.....	89
Βιβλιογραφία-Βραχυγραφίες.....	92

Ευχαριστίες

Με την κοπιώδη ολοκλήρωση της συγγραφής της διπλωματικής μου εργασίας, δράττομαι της ευκαιρίας να γράψω κάποιες σύντομες αλλά ειλικρινείς ευχαριστίες. Αρχικά, οφείλω να ευχαριστήσω την επόπτριά μου κ. Σοφία Μεργιαλή, αναπληρώτρια καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Η συμβολή της υπήρξε καθοριστική, καθώς η πολύτιμη βοήθεια και οι καίριες συμβουλές της με βοήθησαν να ολοκληρώσω την συγγραφή της παρούσας εργασίας. Καθ'όλη τη διάρκεια των σπουδών μου, αποτέλεσε άνθρωπο από τον οποίο αντλούσα ακαδημαϊκή έμπνευση. Την ευχαριστώ από καρδιάς για την υπομονή της.

Κατόπιν, θα ήθελα να ευχαριστήσω τις διδάσκουσες με τις οποίες συνεργάστηκα στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα: τις αναπληρώτριες καθηγήτριες κ. Ειρήνη Χρήστου και κ. Αικατερίνη Νικολάου, καθώς και την επίκουρη καθηγήτρια κ. Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη. Με βοήθησαν να γίνω καλύτερος ερευνητής και μου χάρισαν απλόχερα τις γνώσεις τους.

Θα ήθελα επίσης να αναφέρω τους φίλους και συμφοιτητές μου Αλέξανδρο Σαντίκα, Θωμά Μιτζέλο, Σεραφείμ Ελευθερίου, Αλέξανδρο Στουραϊτή, Νικηφόρο Αρμένη, και Βαγγέλη Παπαναστασίου. Τους ευχαριστώ βαθύτατα για τη φιλία τους και την υποστήριξη τους όλα αυτά τα χρόνια που τους γνωρίζω.

Τέλος, μέσα από τα βάθη της καρδιάς μου θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου για την αμέριστη υποστήριξη και απεριόριστη αγάπη που μου προσφέρει τόσα χρόνια: τον πατέρα μου Κωνσταντίνο, τη μητέρα μου Ιωάννα και τα αδέρφια μου Χρυσάνθη και Ντόναλντ.

Πρόλογος

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής μεταπτυχιακής εργασίας, είναι η παρουσίαση και επιμέρους ανάλυση του φαινομένου του δουλεμπορίου κατά την Ύστερη Βυζαντινή εποχή και η ανάδειξή του σε σημαίνον για την περίοδο γεγονός, στο πλαίσιο του κλιμακούμενου ανταγωνισμού μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων του γεωγραφικού χώρου της ανατολικής Μεσογείου.

Η υπό εξέταση περίοδος αποτελεί ένα σημείο κομβικό για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, η οποία εμφανίζεται ως ένα κράτος που παραπαίει, αδύναμο να προστατεύσει την ελευθερία του πληθυσμού της απέναντι σε ποικίλους ξένους επιδρομείς. Το γεγονός ότι καμία κρατική δύναμη δεν είχε την απόλυτη κυριαρχία στην περιοχή, συνέβαλε στη δημιουργία ενός κατακερματισμένου πολιτικού σκηνικού πρόσφορου για την ανάπτυξη της πειρατείας.

Το εμπόριο των δούλων γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη στην ανατολική Μεσόγειο τον 13ο αιώνα, γεγονός που προκάλεσε την άνθιση όχι μόνο των παλαιών αγορών αλλά και τη δημιουργία νέων. Βασικός παράγοντας στο φαινόμενο αυτό υπήρξε η συνεχόμενη ζήτηση νέων δούλων από το κράτος των Μαμελούκων της Αιγύπτου. Η ζήτηση αυτή σκοπό είχε να εξυπηρετήσει την επάνδρωση των στρατών τους με άνδρες, και των χαρεμιών των σουλτάνων με γυναίκες. Πέρα από τις ανάγκες των Μαμελούκων για δούλους, σημαντικό ρόλο έπαιξε και η αναζήτηση μόνιμου εργατικού δυναμικού από μέρους εποίκων των λατινικών κτήσεων σε πρώην βυζαντινά εδάφη, με σκοπό την εκμετάλλευση της γης¹.

Ο 13^{ος} και κυρίως ο 14^{ος} αιώνας αποτέλεσαν χρυσή εποχή για τους πειρατές στο Αιγαίο, το οποίο σαν γεωγραφικός χώρος άρχισε να γίνεται ολοένα και πιο επικίνδυνος για τους κατοίκους του. Επιδείνωση της κατάστασης αυτής παρατηρήθηκε μετά την εδαφική επέκταση των τουρκικών εμιράτων και την εδραίωσή τους στα νότια και δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας. Το γεγονός αυτό σηματοδότησε την έναρξη της συνεχούς και μαζικής υποδούλωσης βυζαντινών πληθυσμών που κατοικούσαν στα νησιά και τις παραλιακές περιοχές του Αιγαίου. Οι προσπάθειες του Βυζαντινού κράτους να εμποδίσει την

¹ ΜΟΣΧΟΝΑΣ, "Η αγορά των δούλων", σ. 250-251.

κατάσταση αυτή και να αποτελέσει και πάλι σημαντικό παράγοντα στην περιοχή έπεσαν στο κενό, ιδιαίτερα μετά το πέρας της δυναμικής βασιλείας του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου. Ο πρώτος Παλαιολόγος αυτοκράτορας, κατέβαλε σημαντικές προσπάθειες για την κατασκευή και συντήρηση πολεμικού στόλου ικανού να περιορίσει τα φαινόμενα πειρατείας, χωρίς όμως μακροπρόθεσμα αποτελέσματα.

Τομές για την περίοδο, αλλά και τον υπό εξέταση χώρο, αποτελούν τόσο η έλευση της Καταλανικής Εταιρείας στη Μικρά Ασία, όσο και η ανάδειξη των Οθωμανών Τούρκων και η εδραίωσή τους εις βάρος των άλλων τουρκικών εμιράτων τον 14^ο αιώνα. Γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι πρόκειται για μια ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα γεωγραφική περιοχή με πολλές μεταβλητές, στην οποία συντελούνται σημαντικά γεγονότα, που έχουν σοβαρό πολιτικό και κοινωνικό αντίκτυπο. Τα γεγονότα αυτά, όπως θα φανεί κατά τη διάρκεια της έρευνας, προσέδωσαν στο φαινόμενο του δουλεμπορίου χαρακτηριστικά που το ανάδειξαν σε εξαιρετικά σημαντικό πολιτικό, θρησκευτικό και στρατιωτικό παράγοντα.

Σε ό,τι αφορά τις πηγές, αξιοποιήθηκε μεγάλος αριθμός κειμένων. Ιδιαίτέρως χρήσιμα αποδείχθηκαν τα αγιολογικά κείμενα αλλά και τα ιταλικά νοταριακά έγγραφα σε συνάρτηση με τις κλασικές ιστοριογραφικές πηγές της περιόδου. Παρά το γεγονός ότι οι βυζαντινές πηγές που μνημονεύουν περιστατικά πειρατείας και δουλεμπορίου δεν είναι πολλές, χρήσιμα αποδείχθηκαν τόσο τα ιστοριογραφικά κείμενα του Ιωάννη Καντακουζηνού και του Νικηφόρου Γρηγορά για τη θεωρητική προσέγγιση που είχαν οι Βυζαντινοί για την υποδούλωση, όσο και τα αγιολογικά κείμενα που μεταφέρουν άριστα το επισφαλές κλίμα της εποχής. Παράλληλα, έχει δοθεί έμφαση σε ιταλικά νοταριακά έγγραφα, όπως η βενετική *Libri Commemoriali* και τα έγγραφα του Benvenuto di Brixano από τη Χαλκίδα, τα οποία μαρτυρούν την εμπλοκή Βυζαντινών στο δουλεμπόριο του 14^{ου} και του 15^{ου} αιώνα. Όπως και να έχει, οι υπάρχουσες αρχειακές και λογοτεχνικές πηγές σε διαφορετικές γλώσσες, επιτρέπουν να διαπιστώσει κανείς πόσο διαδεδομένο ήταν το εμπόριο δούλων στις διάφορες κοινωνίες της γεωγραφικής αυτής περιοχής, έχοντάς πάντα υπόψη τη θρησκεία, την εθνικότητα και την πολιτική κατάσταση.

Η διάρθρωση των κεφαλαίων της εργασίας έγινε με σκοπό να επιτευχθεί η συνδυαστική παρουσίαση σημαντικών γεγονότων, που αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι ενός πολυσχιδούς φαινομένου, όπως είναι αυτό του δουλεμπορίου την περίοδο που εξετάζεται.

Στο Α' κεφάλαιο γίνεται μια συνοπτική αναδρομή στη δουλεία και το δουλεμπόριο στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, μέχρι τον 14^ο αιώνα, η οποία βασίζεται κατά κύριο λόγο σε βυζαντινά νομικά κείμενα. Το τμήμα αυτό της εργασίας αποσκοπεί να παρουσιάσει τη διαχρονική εξέλιξη του δουλεμπορίου ανά τους αιώνες, πριν αυτό χαθεί οριστικά από τον βυζαντινό έλεγχο και αποτελέσει κομμάτι του πολύπλευρου πολιτικού και εμπορικού γίγνεσθαι της ανατολικής Μεσογείου. Παράλληλα, θα γίνει μια μικρή αναφορά στους όρους που χρησιμοποιούνται κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και σχετίζονται με το δουλεμπόριο.

Στο Β' κεφάλαιο παρουσιάζεται το κατακερματισμένο και ρευστό πολιτικό σκηνικό της ανατολικής Μεσογείου ως ιδεώδες υπόβαθρο για την αύξηση των δύο συναφών φαινομένων, της πειρατείας και του δουλεμπορίου.

Στο Γ' κεφάλαιο αναλύεται η σημαντικότερη συνέπεια του δουλεμπορίου αυτήν την εποχή, που ήταν η αιχμαλωσία και πώληση μεγάλου αριθμού Βυζαντινών. Παράλληλα, επιχειρείται μια προσέγγιση των διακρατικών συμφωνιών μεταξύ Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και των Μαμελούκων της Αιγύπτου, καθώς αυτές είχαν ως βάση τους το δουλεμπόριο. Επιπροσθέτως, γίνεται αναφορά στις αντιδράσεις που προκάλεσε η έλευση Βυζαντινών δούλων στις περιοχές της δυτικής χριστιανοσύνης. Τέλος, παρουσιάζονται στοιχεία προερχόμενα από ιταλικά νοταριακά έγγραφα που υποδεικνύουν την ανάμειξη Βυζαντινών στο δουλεμπορικό δίκτυο.

Κεφάλαιο Α': Εισαγωγή

1. Η δουλεία και το δουλεμπόριο πριν τον 14^ο αιώνα.

Η δουλεία έχει διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην ιστορία των ανθρώπινων κοινωνιών και ειδικότερα στον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου από τα αρχαία χρόνια. Η εμμονή των ιστορικών του 19ου αιώνα αναφορικά με τη σχέση δουλείας και παραγωγής κατά την ύστερη Αρχαιότητα έχει σε μεγάλο βαθμό αναθεωρηθεί στις μέρες μας. Η κατεύθυνση της έρευνας πλέον είναι επικεντρωμένη στις αλλαγές που υπέστη ο θεσμός με την πάροδο του χρόνου, βασιζόμενη στο εκάστοτε νομικό καθεστώς, τις γλωσσικές αποτυπώσεις αλλά και την κοινωνική πρακτική².

Καθώς συνεχίζεται η επιστημονική συζήτηση για το κατά πόσο το δουλεμπόριο στην Αρχαιότητα καλύφθηκε από τις μεσαιωνικές δομές της δουλοπαροικίας, γίνεται ολοένα και περισσότερο φανερό ότι η έρευνα έχει επικεντρωθεί μονοδιάστατα και σχεδόν αποκλειστικά στα Φραγκικά βασίλεια και την ηπειρωτική Ευρώπη. Μπορεί να ειπωθεί ότι η διατήρηση των νομικών προτύπων και των κοινωνικών πρακτικών από τα αρχαία χρόνια, ήταν ένα φαινόμενο περισσότερο συχνό στον κόσμο της Μεσογείου παρά στην ηπειρωτική περιφέρεια της Δυτικής Ευρώπης. Στο Βυζάντιο, όπου το ρωμαϊκό δίκαιο δεν έπεσε στην αφάνεια όπως στη Δύση, η δουλεία ήταν ένα φαινόμενο υπαρκτό από την πρώιμη βυζαντινή εποχή. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι γραπτές πηγές αποκαλύπτουν μια σταθερή χρήση του όρου *οϊκέτης* για να περιγράψουν έναν σκλάβο της οικίας, ενώ ο νομικός όρος *δοῦλος* εξελίχθηκε σε όρο τεχνικό, που περιέγραφε έναν σκλάβο που ανήκε στον αυτοκράτορα³. Πέρα από τα όρια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η μελέτη της πρώιμης Βυζαντινής αλλά και δυτικοευρωπαϊκής δουλείας έχει αφήσει πολλές φορές σε αφάνεια την ύπαρξη της δουλείας στον Ισλαμικό κόσμο. Αξίζει να σημειωθεί, ότι αυτός ο

²CLUSE-AMITAI, «Introduction», σ. 11.

³Ό.π., σ. 12.

κόσμος οικοδομήθηκε σε περιοχές που κάποτε επικρατούσαν ελληνικές και ρωμαϊκές παραδόσεις και νόμοι⁴.

Γενικότερα, την περίοδο του Ύστερου Μεσαίωνα, παρά την αίσθηση αναγέννησης και ανανέωσης που μνημονεύουν οι περισσότεροι μελετητές, συναντάμε και μια παράλληλη αναβίωση και άνθιση του φαινομένου του δουλεμπορίου στον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου. Η κοινωνική σημασία των σκλάβων για τις κοινωνίες που περιβάλλουν τη Μεσόγειο, κατά τη διάρκεια της ύστερης μεσαιωνικής περιόδου, είναι αναμφισβήτητη. Συναντάμε συχνότατη ιδιοκτησία δούλων για ένα πλήθος λόγων, σε παράλληλη συνύπαρξη με ένα εδραιωμένο δουλεμπόριο, το οποίο εξαρτάται ή υποβοηθείται με τον έναν ή τον άλλον τρόπο από έναν μεγάλο αριθμό ατόμων⁵.

Είναι πολύ σημαντικό να αναφέρουμε ότι καμία από τις σημαίνουσες θρησκείες στο χώρο της Μεσογείου δεν ανέπτυξε κάποιο δόγμα που να είναι αντίθετο της δουλείας ή υπέρ της απελευθέρωσης των δούλων κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Το γεγονός αυτό ωστόσο, δεν σημαίνει ότι οι παραδόσεις των θρησκειών αυτών δεν πρότειναν κατευθυντήριες γραμμές, με σκοπό το μετριασμό των αρνητικών επιπτώσεων της δουλείας, ειδικότερα από τη στιγμή που οι θρησκείες αυτές στήριζαν την αλλαγή της πίστης του σκλάβου και τον προσηλυτισμό του προς την πίστη του ιδιοκτήτη του. Αυτή η στήριξη αφορούσε πρακτικούς και ιδεολογικούς λόγους⁶. Για παράδειγμα, υπήρχε μια γενική απαγόρευση στο να αναγκάζει κανείς τις σκλάβες να είναι ιερόδουλες. Τέτοιου είδους κανόνες εξυπηρετούσαν τη σταθεροποίηση και όχι την αποδυνάμωση του θεσμού της δουλείας⁷. Επομένως, ενώ η πρακτική του εξανδραποδισμού των αιχμαλώτων πολέμου ήταν καθόλα αποδεκτή ως μια έκφανση των άγραφων κοινών νόμων (*ius gentium*), υπήρξαν όρια που τέθηκαν σε αυτήν. Τα όρια αυτά είχαν τις ρίζες τους σε ένα μείγμα πολιτικών και θρησκευτικών λόγων. Πάνω από όλα, οι θρησκευτικές παραδόσεις απαγόρευαν την υποδούλωση ανθρώπων που ανήκαν στην ίδια πίστη. Στη θεωρία Εβραίοι, Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί δεν μπορούσαν να υποδουλώσουν ανθρώπους που ήταν ομόθρησκοί τους. Στην

⁴ CLUSE - AMITAI, «Introduction», σ. 12.

⁵ Ό.π., σ. 15.

⁶ Βλ. Ό.π., σ. 16, σημ. 22: Η βάφτιση δεν σήμαινε απαραίτητα και απελευθέρωση, αλλά σύμφωνα με τα πατερικά κείμενα ήταν αναγκαίο προαπαιτούμενο.

⁷ Ό.π., σ. 16.

πραγματικότητα, υπήρχαν νομικοί και πρακτικοί λόγοι μέσω των οποίων μπορούσαν να παρακαμφθούν οι θρησκευτικές αυτές επιταγές. Οι Καθολικοί για παράδειγμα δεν είχαν ενστάσεις όταν επρόκειτο να υποδουλώσουν ορθόδοξους υπηκόους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ή όταν τους αγόραζαν από μουσουλμάνους μεσάζοντες⁸.

Το φαινόμενο της δουλείας κατά τη Βυζαντινή εποχή, αποτελεί μια διάδοχη κατάσταση του φαινομένου της ρωμαϊκής περιόδου. Είναι δύσκολο να χρονολογηθούν με ακρίβεια οι βυζαντινοί νόμοι περί δουλείας, καθώς κατά κύριο λόγο επαναλαμβάνουν τη ρωμαϊκή νομοθεσία. Επομένως, σε ό,τι αφορά την ιστορία της δουλείας και το νομικό της πλαίσιο, η χρονολόγηση είναι ένα σημαντικό εμπόδιο κάθε φορά που παρατηρείται η απουσία κρατικών ή ιδιωτικών εγγράφων⁹.

Μέχρι την εποχή των Σταυροφοριών, εποχή κατά την οποία το δουλεμπόριο περνάει σταδιακά στα χέρια των Δυτικών, σημαντική αναδεικνύεται η συμβολή των νομικών και εκκλησιαστικών κειμένων. Πολλά στοιχεία βρίσκονται στα πατερικά κείμενα της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ανάμεσα στους Πατέρες της Ανατολικής Εκκλησίας που αναφέρθηκαν στη δουλεία, ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός, υποστήριζε μια άποψη παρόμοια με αυτή των Στωϊκών: κάθε σκοτεινός άνθρωπος είναι δούλος, ενώ αντίθετα κάθε άριστος άνθρωπος είναι ελεύθερος. Ως απάντηση στην άποψη αυτή του Γρηγορίου, ο Άγιος Βασίλειος ασπαζόταν την αριστοτελική άποψη για τη «δούλος φύσει», συνδυάζοντας ωστόσο αυτήν την άποψη με τη στωϊκή θεώρηση. Από την άλλη, ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος ήταν ενάντιος στις ακρότητες των ιδιοκτητών δούλων, χωρίς ωστόσο να είναι πολέμιος του ίδιου του θεσμού της δουλείας¹⁰.

Πέρα από τα πατερικά κείμενα, η αναζήτηση ασύλου σε έναν ιερό χώρο αποτελούσε πρακτική που σε θεωρητικό επίπεδο μπορούσε να ακολουθήσει τόσο ένας ελεύθερος άνθρωπος όσο και ένας δούλος. Φυσικά, κάτι τέτοιο δεν τηρούνταν σε όλες τις περιπτώσεις, καθώς ήταν εμφανής η επιθυμία των δούλων να απελευθερωθούν και κάτι τέτοιο εγκυμονούσε τον σοβαρό κίνδυνο της μείωσης του συνολικού αριθμού των δούλων¹¹. Το πνεύμα αυτό φαίνεται

⁸ Για το όλο θέμα βλ. CLUSE - AMITAI, «Introduction», σ. 16.

⁹ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II 978.

¹⁰ Για τις πατερικές απόψεις πάνω στην δουλεία βλ. ό.π., II, σ. 978-979.

¹¹ Ό.π., II, σ. 979.

ξεκάθαρα στον Βίο του Αγίου Θεοδώρου, του οποίου ο αγιογράφος τηρεί πολύ επικριτική στάση απέναντι στους φυγάδες δούλους¹². Η θαυματουργική ικανότητα του αγίου, έγκειται στη δυνατότητα του να καταστήσει αδύνατη τη διαφυγή τους. Είχε επικρατήσει συγκεκριμένη λατρευτική πρακτική, με τους ιδιοκτήτες των δούλων που είχαν διαφύγει, να κοιμούνται στο μνήμα του Αγίου, ο οποίος αναμενόταν να τους φανέρωνε με όραμα το καταφύγιο του δραπετή.

Κατά τον 6^ο αιώνα, η Ιουστινιάνεια νομοθεσία, που αφορούσε τη δουλεία, βασιζόταν στην πατερική άποψη που ήθελε τη μείωση της αυθαιρεσίας από την πλευρά των ιδιοκτητών δούλων, αλλά ταυτόχρονα δεν άγγιζε περαιτέρω αυτόν τον κοινωνικά εδραιωμένο θεσμό¹³. Από τον 9^ο μέχρι και τον 11^ο αιώνα, παρατηρείται μια μικρής κλίμακας αλλαγή καθώς οι αυτοκράτορες της Μακεδονικής Δυναστείας προχώρησαν σε συγκεκριμένες νομοθετικές ρυθμίσεις, αποσκοπώντας στην καταπολέμηση της ισχυρής θέσης των Δυνατών. Ο Λέων ΣΤ', σε μια περίοδο που η δουλεία και το καθεστώς των παροίκων δεν ήταν τόσο ξεχωριστές έννοιες όσο ήταν αργότερα, απαγόρευσε την ισχύουσα πρακτική κατά την οποία ένας ελεύθερος άνθρωπος είχε τη δυνατότητα να πουλήσει τον εαυτό του ως δούλο¹⁴. Διατηρώντας το ίδιο σκεπτικό, ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, αποφάσισε ότι όσων δούλων απεβίωνε ο ιδιοκτήτης χωρίς διαθήκη, θα απελευθερώνονταν.

Παρά τις όποιες προθέσεις των αυτοκρατόρων και των νομοθεσιών, τα μέτρα αυτά δεν είχαν σχεδόν κανένα αντίκτυπο στο εμπόριο δούλων. Από όσο μπορεί να υποθεθεί, οι Κομνηνοί στα τέλη του 11^{ου} και του 12^{ου} αιώνα φαίνεται να γνώριζαν για την κατάσταση αυτή, αλλά δεν έκαναν κάτι για να την αλλάξουν¹⁵. Ακόμα και η απόφαση του Αλεξίου Κομνηνού που όριζε ότι όσοι δούλοι αποτελούσαν μέλη στρατιωτικών ταγμάτων είχαν τη δυνατότητα να παντρευτούν σε ναό, δεν άλλαξε την καθεστηκυία τάξη καθώς το γεγονός του γάμου τους δεν σήμαινε αυτόματα και την απελευθέρωσή τους¹⁶. Μετά την Κομνηνεία περίοδο η αυτοκρατορική νομοθεσία δεν ασχολήθηκε περαιτέρω με τους στρατιωτικούς δούλους.

¹² ΒΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, σ. 73-74.

¹³ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 979.

¹⁴ Ό.π., σ. 979.

¹⁵ Ό.π., σ. 980.

¹⁶ ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, σ. 499.

Στο χώρο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας οι δούλοι διακρίνονταν σε διάφορα είδη ανάλογα με την απασχόληση και τα καθήκοντά τους. Οι περισσότεροι δούλοι των πλούσιων βιοτεχνών και αριστοκρατών αποτελούσαν μέλη του οικιακού τους προσωπικού και δεν είχαν κάποια εμπλοκή με άμεσο τρόπο ούτε στην εμπορική παραγωγή ούτε και στην πώληση αγαθών. Υπάρχει ωστόσο μια κατηγορία δούλων, οι οποίοι τοποθετούνται από τον ιδιοκτήτη τους σε κάποιο εργαστήριο ή κατάστημα, έχοντας ίση μοίρα με τους ελεύθερους μισθωτούς¹⁷.

Το Επαρχικόν Βιβλίον προέβλεπε το ενδεχόμενο να γίνονται δεκτοί στις συντεχνίες, όσοι δούλοι είχαν την εγγύηση του κυρίου τους. Κάτι τέτοιο προβλέπεται ρητά για τους χρυσικούς, τους εμπόρους των μεταξωτών, τους μεταξοπράτες, τους κατασκευαστές μεταξωτών ενδυμάτων και τους σαπωνοποιούς, επαγγέλματα ευγενή και προσοδοφόρα¹⁸. Αν κρίνουμε από τις πηγές αυτές, υπάρχει μια σαφής διαφορά ανάμεσα στους εργαστηριακούς δούλους, οι οποίοι απασχολούνται σε οικονομικές λειτουργίες, και τους δούλους που ανήκουν σε πλούσιους ή δυνατούς και που συχνά τοποθετούνται από τους ιδιοκτήτες τους είτε ως οικιακοί δούλοι είτε ως εργαστηριακοί με καθήκον να αξιοποιήσουν ένα χρηματικό κεφάλαιο¹⁹.

Από τις παραπάνω, ειδική κατηγορία αποτελούν οι βασιλικοί οἰκέται, δηλαδή οι δούλοι του αυτοκράτορα. Είναι σημαντικό να αναφερθεί, ότι στο αυτοκρατορικό παλάτι οι δούλοι -και ιδιαίτερα οι ευνούχοι- ήταν μεγάλοι σε αριθμό, ειδικότερα κατά την περίοδο βασιλείας του Ιουστινιανού²⁰. Οι ευνούχοι θεωρούνταν οι πολυτιμότεροι δούλοι από όλους και η εισαγωγή τους στα εδάφη της αυτοκρατορίας επιτρεπόταν σύμφωνα με τον Ιουστινιάνειο Κώδικα και τα Βασιλικά στη συνέχεια²¹. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός, ότι την εποχή που γράφονται τα Βασιλικά, οι βάρβαροι ευνούχοι ήταν ως επί το πλείστον σλαβικής καταγωγής²². Οι αυτοκρατορικοί δούλοι απασχολούνταν στο θησαυροφυλάκιο, σε εργαστήρια πολύτιμων μεταλλευμάτων, καθώς και στη βιοτεχνία του μεταξιού, η οποία αποτελούσε αυτοκρατορικό μονοπώλιο και απασχολούσε

¹⁷ DAGRON, «Η αστική οικονομία», σ. 81.

¹⁸ ΕΠΑΡΧΙΚΟΝ ΒΙΒΛΙΟΝ, διατάξεις 2.8-2.10, 4.2, 6.7, 8.10, 12.9, σ. 86-118.

¹⁹ DAGRON, «Η αστική οικονομία», σ. 81.

²⁰ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 980

²¹ Ό.π., II, σ. 981.

²² Ό.π., II, σ. 981.

γυναίκες για την ύφανση, και άνδρες ως κογχυλευτές και κατασκευαστές πορφυρών ενδυμάτων. Δεν πρέπει να λησμονείται και η ύπαρξη μεγάλου αριθμού αγροτικών δούλων, πολλοί από τους οποίους ανήκαν στην Εκκλησία που επίσης κατείχε 1100 εργαστήρια με δούλους στην Κωνσταντινούπολη²³.

Μέχρι και την εποχή των Σταυροφοριών η δουλεία στο Βυζάντιο τροφοδοτούνταν κατά κύριο λόγο από τις συνέπειες του πολέμου, από το εμπόριο, αλλά και από την υποδούλωση ελεύθερων ανθρώπων οι οποίοι ήταν πάρα πολύ φτωχοί. Οι νικηφόρες εκστρατείες του Βασιλείου Α' και του Νικηφόρου Φωκά τον 9^ο και τον 10^ο αιώνα αντίστοιχα, έφεραν πολλούς αιχμαλώτους πολέμου στα εδάφη της αυτοκρατορίας, ενώ το εμπόριο με τις περιοχές που προμήθευαν δούλους τόσο στην Αδριατική όσο και στη Μαύρη Θάλασσα ήταν ιδιαίτερα δραστήριο²⁴. Χάρη σε μολυβδόβουλο του 7^{ου} αιώνα μας είναι γνωστό ότι υπήρχε μορφή δουλεμπορίου υπό τον έλεγχο του βυζαντινού κράτους και κατά πάσα πιθανότητα και από ιδιώτες²⁵. Μια επιστολή του Πάπα Αδριανού Α' προς τον Καρλομάγνο, αναφέρεται στην κακοήθεια των Βυζαντινών εμπόρων που έφταναν με τα πλοία τους μέχρι τις δυτικές ακτές της Ιταλίας και αγόραζαν πλήθος δούλων από του Λογγοβάρδους²⁶. Η αγορά δούλων στην Κωνσταντινούπολη βρισκόταν σε μια τοποθεσία που είχε πάρει το χαρακτηριστικό όνομα Κοιλάς του Κλαυθμώνος, επίσης γνωστή ως Ανεμοδούριον²⁷.

Παρατηρείται επομένως ότι ο σκλάβος θεωρούνταν εμπορικό αγαθό δηλαδή *κομμέρκιον*²⁸. Πέρα από το εμπόριο, ο πόλεμος ήταν μια μεγάλη πηγή δούλων για την αυτοκρατορία. Μετά την λήξη των εκάστοτε εχθροπραξιών, μεγάλος αριθμός σκλάβων εισαγόταν από τις χώρες στις οποίες μόλις είχαν γίνει μάχες. Την εποχή του Νικηφόρου Α' σημαντικός αριθμός πέρασε από την Άβυδο, πόλη στην οποία ο αυτοκράτορας επανέφερε τη δεκάτη για τους δούλους. Το γεγονός αλλά και το ύψος του ποσού, που ανερχόταν στα 2 νομίσματα,

²³ HADJINICOLAOU-MARAVA, *Recherches*, σ. 37.

²⁴ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II 980.

²⁵ OIKONOMIDES, «Silk Trade», 51.

²⁶ ΛΑΙΟΥ, «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο», σ. 479.

²⁷ HADJINICOLAOU-MARAVA, *Recherches*, σ. 91.

²⁸ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II 984. Για το *κομμέρκιον*, βλ. ODB, τ. 2, σ. 1141.

φανερώνει ότι η χαμηλότερη τιμή για έναν δούλο, ήταν τα 20 νομίσματα. Η ίδια δεκάτη για τους δούλους, προϋπήρχε και στη βυζαντινή Αίγυπτο, αλλά παρόλα αυτά μοιάζει απίθανο να μην άλλαξε κατά τη διάρκεια των αιώνων αυτών. Τα ίδια τα βυζαντινά νομικά κείμενα, από τον 6^ο μέχρι και τον 11^ο αιώνα, διαμορφώνουν διαφορετικές τιμές: 20 νομίσματα για έναν κοινό δούλο, 30 νομίσματα για έναν δούλο που γνώριζε κάποια τέχνη, 50 νομίσματα για έναν δούλο που ήξερε να γράφει και μπορούσε να εργαστεί ως νοτάριος και 60 νομίσματα αν ο δούλος είχε βασικές γνώσεις ιατρικής. Ένας κοινός ευνούχος άξιζε 50 νομίσματα, ενώ ένας ευνούχος που γνώριζε κάποια τέχνη άξιζε 70²⁹.

Επομένως, η τιμή των δούλων αυτών διέφερε ανάλογα με το μορφωτικό τους επίπεδο και τις τεχνικές τους δεξιότητες. Οι δούλοι με ειδικές γνώσεις που μπορούσαν να εργαστούν ως ιατροί, νοτάριοι, λογιστές, χρυσοχόοι και υφαντουργοί, πωλούνταν πολύ ακριβότερα από όσους δούλους δεν είχαν κάποια ειδίκευση³⁰. Οι τιμές αυτές μας δίνουν πληροφορίες για το πώς κυμαίνονταν οι τιμές και στην πραγματική αγορά, καθώς είναι λογικό να υπάρχει κάποιου είδους αντιστοιχία με τα νομικά κείμενα.

Πέρα από τον πόλεμο και την εμπορική εισαγωγή σκλάβων στην αυτοκρατορία, εναλλακτικές πηγές για τη δουλεία αποτελούσαν περιπτώσεις ελεύθερων ανθρώπων οι οποίοι εισέρχονταν σε καθεστώς δουλείας³¹. Υπάρχουν περιπτώσεις γονέων που αναγκάζονταν να πουλήσουν τα παιδιά τους κι έπειτα τους ίδιους τους εαυτούς τους ως δούλους στους *δυνατούς*³². Κάποιοι από αυτούς τους πολύ ισχυρούς ιδιοκτήτες γης είχαν στην κατοχή τους τεράστια πλήθη από σκλάβους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του φαινομένου αποτελεί η χήρα Δανιηλίδα, η οποία κατείχε τεράστιες εκτάσεις στην Πελοπόννησο. Όταν θέλησε να επισκεφθεί τον Βασίλειο Α' έφτασε στην Κωνσταντινούπολη με ένα καραβάνι 300 νεαρών δούλων οι οποίοι την ακολουθούσαν σε όλη την διαδρομή σε ομάδες των δέκα. Φτάνοντας στην πρωτεύουσα, προσέφερε στον αυτοκράτορα 500 δούλους και ανάμεσά τους 100 ευνούχους και 100 γυναίκες³³. Κατά τον θάνατό της, ο πρωτοσπαθάριος

²⁹ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 984.

³⁰ DAGRON, «Η αστική οικονομία», σ. 81.

³¹ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 984.

³² Ό.π., II, σ. 980. Για τους *δυνατούς*, βλ. ODB, τ. 1, σ. 667.

³³ ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, *Χρονογραφία*, σ. 252-256.

Ζηνόβιος έλαβε εντολή από τον Λέοντα ΣΤ' να εκτελέσει την διαθήκη της. Σύμφωνα με αυτήν, απελευθερώθηκαν 3000 δούλοι τους οποίους ο αυτοκράτορας χρησιμοποίησε ως αποίκους στη βυζαντινή Ιταλία³⁴.

Τέλος, η δουλεία στο Βυζάντιο κάποιες φορές λάμβανε και τιμωρητικό χαρακτήρα. Μετά τις Νεαρές που εξέδωσε ο Λέων ο Σοφός, οι λιποτάκτες αλλά και όσοι πραγματοποιούσαν εξαγωγές απαγορευμένων ειδών σε εχθρούς της αυτοκρατορίας, μπορούσαν να τιμωρηθούν με την πώληση τους ως δούλοι³⁵. Είναι φανερό ότι η δουλεία αποτελούσε κάτι το νόμιμο και φυσιολογικό για την κοινωνία των Βυζαντινών, ενώ ενδεικτική είναι η φροντίδα του κράτους να ρυθμίσει με σχετικές νομοθεσίες την απρόσκοπτη λειτουργία του φαινομένου.

³⁴ ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, *Χρονογραφία*, σ. 262.

³⁵ ΛΕΩΝ ΣΤ', *Νεαράί*, Νεαρά LXIII, σ. 230 και Νεαρά LXVII, σ. 244.

2. Δουλεία και χριστιανική ηθική.

Όπως γίνεται εύκολα κατανοητό, το εμπόριο δούλων κατά την βυζαντινή εποχή, αποτελούσε μια αποδεκτή και καθόλα νόμιμη πρακτική. Η ύπαρξη της δουλείας, πέρα από συνέχεια του φαινομένου από τη ρωμαϊκή εποχή, οφείλεται και στο γεγονός ότι ο χριστιανισμός δεν είχε καταδικάσει ποτέ ανοιχτά και δογματικά την πρακτική, αλλά μάλλον την είχε αποδεχτεί ως μια πραγματικότητα εντός της κοινωνίας³⁶.

Παρόλα αυτά και σίγουρα υπό την επίδραση της χριστιανικής διδασκαλίας και ηθικής, διαμορφώθηκαν οι αρχές μια αντίθεσης ή ακόμα και αποστροφής προς τη δουλεία ως μια κατάσταση αφύσικη, χωρίς ωστόσο αυτό να εμποδίζει την κατοχή και τη χρήση δούλων από πρόσωπα της Εκκλησίας. Σύμφωνα με τον Θεόδωρο Στουδίτη, οι μοναχοί δεν έπρεπε να έχουν στην ιδιοκτησία τους προσωπικούς δούλους ή δούλους που προορίζονταν για εργασία στις μονές και τους αγρούς. Πίστευε ότι και οι δούλοι είχαν πλαστεί κατ' εικόνα Θεού και επομένως η εκδούλευση και εκμετάλλευση τους όχι μόνο δεν ήταν ορθή από ανθρωπιστικής πλευράς, αλλά αποτελούσε και στοιχείο εκκοσμίκευσης³⁷. Σε σχέση με το πώς αντιμετώπιζε η Εκκλησία το φαινόμενο της δουλείας, αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης ο οποίος παρά το γεγονός ότι είχε στην κατοχή του μεγάλο αριθμό δούλων, καταδίκασε το θεσμό της δουλείας εκφράζοντας την επιθυμία του να απελευθερωθούν μετά το θάνατό του οι δούλοι που είχε στην κατοχή του³⁸. Σε ό,τι αφορά την απελευθέρωση των σκλάβων στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, αυτή δεν ήταν λιγότερο ή περισσότερο συχνή από ότι ήταν σε οποιαδήποτε άλλη μεσαιωνική κοινωνία της Μεσογείου³⁹. Σύμφωνα με την 25^η Νεαρά του Λέοντος ΣΤ', η απελευθέρωση ενός σκλάβου δεν μπορούσε να αρθεί με μόνη εξαίρεση τις περιπτώσεις αχαριστίας⁴⁰. Στην Εκλογή των Λέοντα και Κωνσταντίνου⁴¹, επίσης

³⁶ Βλ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Η αγορά των δούλων», σ. 249 και σημ. 1: Χαρακτηριστικά παραδείγματα από την χριστιανική διδασκαλία αποτελούν χωρίς στις επιστολές του Παύλου, σύμφωνα με τα οποία δίνεται η συμβολή για την υπακοή και την υποταγή των δούλων στους κυρίους τους.

³⁷ ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ, Έπιστολαί, επιστολή 10, σ. 30-31.

³⁸ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Έπιστολαί, επιστολή 27, σ. 79-80.

³⁹ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 985.

⁴⁰ ΛΕΩΝ ΣΤ', *Νεαράί*, Νεαρά XXV, σ. 100.

προβλέπονται τρόποι με τους οποίους μπορεί να απελευθερωθεί ένας δούλος. Αρχικά, ο ιδιοκτήτης του δούλου μπορούσε να τον ανακηρύξει ελεύθερο, είτε σε έναν ναό, είτε με την παρουσία πέντε μαρτύρων ή τριών αν δεν ήταν δυνατόν να βρεθούν πέντε μάρτυρες. Στη δεύτερη περίπτωση, απαιτούνταν ένα επίσημο έγγραφο το οποίο και υπογραφόταν από τους μάρτυρες κατά την πράξη απελευθέρωσης του δούλου. Ένας άλλος τρόπος απελευθέρωσης ήταν η συμμετοχή του δούλου στην νεκρική πομπή του ιδιοκτήτη του, έχοντας προφανώς τη σύμφωνη γνώμη του όσο ήταν εν ζωή. Επίσης, προβλεπόταν απελευθέρωση ενός δούλου στις ακόλουθες περιπτώσεις: όταν παντρευόταν ελεύθερο άνθρωπο, εάν ο ιδιοκτήτης του σκλάβου, ή η γυναίκα του ή κάποιο από τα παιδιά του, βάπτιζε τον ίδιο τον δούλο και τέλος, εάν με την άδεια του ιδιοκτήτη του, ο δούλος γινόταν μοναχός. Τέλος, ο δούλος που αποκάλυπτε το δολοφόνο του ιδιοκτήτη του αποκτούσε την ελευθερία του.

Ο Αλέξιος Κομνηνός όρισε ότι όσοι δούλοι μπορούσαν να αποδείξουν με τη χρήση δύο μαρτύρων ότι γεννήθηκαν ελεύθεροι άνθρωποι σε μια χώρα γειτονική της αυτοκρατορίας και είχαν εισέλθει στα εδάφη της ως αιχμάλωτοι πολέμου, θα αποκτούσαν την ελευθερία τους. Η συγκεκριμένη απόφαση ήταν ένα καίριο πλήγμα στη δουλεία καθώς οι αιχμάλωτοι αποτελούσαν μια από τις μεγαλύτερες πηγές εξανδραποδισμένων ανθρώπων. Ταυτόχρονα, μειώθηκε και η αθρόα διακίνηση δούλων σλαβικής καταγωγής, ιδίως των ευνούχων⁴². Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης περιγράφει με λογοτεχνικό τρόπο, στην νεκρολογία του αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνού, την απόφαση του για απελευθέρωση όσων σκλάβων βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη και ήθελαν να καταταγούν στο στρατό με σκοπό να αποδυναμώσει τους αριστοκράτες⁴³. Έχοντας παρουσιάσει με συντομία τους γνωστούς τρόπους απελευθέρωσης ενός δούλου με βάση τους βυζαντινούς νόμους, πρέπει να αναφερθεί ότι δεν υπάρχουν πολλές μαρτυρίες που αναφέρονται σε απελευθέρωση δούλων⁴⁴.

Σύμφωνα με τον Verlinden, η φύση των ρωμαϊκών νόμων αναμειγμένη με τη βυζαντινή τυπολατρία, καταδεικνύει τη συνέχεια του πνεύματος πίσω από το νομικό πλαίσιο που αφορούσε τη δουλεία. Από άποψη πηγών, διαθέτουμε

⁴¹ ΠΡΟΧΕΙΡΟΣ ΝΟΜΟΣ σ. 198-199, 34β.

⁴² VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 985.

⁴³ HADJINICOLAOU-MARAVA, *Recherches*, σ. 55.

⁴⁴ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 986 καθώς και σημ. 46.

κυρίως δυτικές νοταριακές πηγές που έχουν διασωθεί σε μεγάλο βαθμό, καθώς υποθέσεις που θα καταγράφονταν αρχαιακά στη Δυτική Ευρώπη, καταγράφονται με παρόμοιο τρόπο στις δυτικές αποικίες της Ανατολής. Αντίθετα διαθέτουμε λίγες βυζαντινές πηγές αυτού του είδους⁴⁵.

Τον 11^ο αιώνα σημειώνεται μια εχθρική στάση του βυζαντινού κράτους έναντι της δουλείας. Η στάση αυτή δεν σημειώθηκε για ανθρωπιστικούς λόγους, αλλά οφειλόταν στην προσπάθεια καταπολέμησης των ισχυρών ιδιοκτητών δούλων και γης. Από αυτό το σημείο κι έπειτα, και ειδικότερα μετά τις Σταυροφορίες, ο πόλεμος θα σταματήσει να εφοδιάζει το δουλεμπορικό δίκτυο με εξανδραποδισμένους ανθρώπους, ενώ η διακίνηση δούλων ξέφυγε από τον έλεγχο της ασθμαίνουσας πλέον αυτοκρατορίας⁴⁶. Παρόλο που ο Verlinden υποστηρίζει ότι το δουλεμπόριο από πλευράς Βυζαντινών θα συνιστούσε στο μέλλον φαινόμενο ήσσονος σημασίας, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, η ενασχόληση των Βυζαντινών με το δουλεμπόριο ενδεχομένως να αξίζει περισσότερης προσοχής.

⁴⁵ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 987.

⁴⁶ Ο.π., σ. 987.

3. Δούλοι και δουλοπάροικοι.

Ολοκληρώνοντας την εισαγωγή στο φαινόμενο του δουλεμπορίου, θα αναφερθούν κάποια παραδείγματα που αφορούν τα χαμηλότερα στρώματα και κυρίως τους αγροτικούς πληθυσμούς, σε μια προσπάθεια να γίνουν διακριτές κάποιες εσωτερικές αλλαγές στην αυτοκρατορία. Την εποχή που οι παραδοσιακές πηγές του βυζαντινού δουλεμπορίου είχαν αρχίσει να στερεύουν, ένα καθεστώς ιδιάζουσας ελευθερίας αναπτύχθηκε εντός των εδαφών της αυτοκρατορίας και στο οποίο φαίνεται ότι συνέβαλαν και κάποιοι ιδιοκτήτες σκλάβων. Αυτό αποδεικνύεται χάρη στη μαρτυρία του πρωτοσπαθάρη Βοΐλα, η οποία χρονολογείται το 1059⁴⁷. Ο πρωτοσπαθάρης αυτός, απελευθέρωσε όλους τους δούλους του και τους ανακήρυξε ελεύθερους και Ρωμαίους πολίτες. Οι απελεύθεροι αυτοί σκλάβοι, που περιγράφονται ως *οἰκετικά πρόσωπα ἢ δοῦλοι*, όχι μόνο έλαβαν κάποια χρήματα αλλά και γη για να καλλιεργήσουν. Κάποιοι εξ'αυτών, παντρεύτηκαν ελεύθερους πολίτες, ενώ κάποιοι άλλοι έγιναν μέλη του κλήρου. Γενικότερα, οι απελεύθεροι που δέχονταν να υπηρετούν τους απογόνους ή κληρονόμους ενός ατόμου που είχε πεθάνει, λάμβαναν ένα είδος πληρωμής. Ωστόσο, εξαιτίας αυτού του γεγονότος δημιουργούνταν μεταξύ των δύο πλευρών μια σχέση εξάρτησης. Η σχέση αυτή ειδικά στις αγροτικές περιοχές συνεχιζόταν για πολλές ακόμα γενεές, αποκτώντας σταδιακά χαρακτήρα παράδοσης, με συνέχεια στην πάροδο του χρόνου, κάτι που αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικότερα στοιχεία αυτού του είδους της μερικής ελευθερίας. Μπορεί κανείς να βρει μια αντίστοιχη εξέλιξη στο Μπάρι της Νότιας Ιταλίας, όπου είχαν διατηρηθεί αναλλοίωτα τα βυζαντινά πολιτειακά χαρακτηριστικά σε ό,τι αφορά τους νόμους και την κοινωνική δομή. Σε μια πηγή που μας σώζεται, περιγράφεται η απελευθέρωση ενός νεαρού σκλάβου, ο οποίος αποδίδεται στο κείμενο ως ελεύθερος και πολίτης Ρωμαίων, ακριβώς όπως και οι απελεύθεροι

⁴⁷ VRYONIS, «Eustathius Boilas», σ. 263-277.

δούλοι του πρωτοσπαθάριου Βοΐλα⁴⁸. Ο νεαρός απελεύθερος από το Μπάρι ξεκίνησε να υπηρετεί τους απογόνους του πρώην κυρίου του, όντας όμως ελεύθερος να επιλέξει ο ίδιος την μοίρα του, όπως και οι ελεύθεροι άνθρωποι.

Στο Βυζάντιο, τουλάχιστον στην επαρχία, οι απελεύθεροι δούλοι γίνονταν πολύ συχνά πάροικοι. Ήταν κληρονομικά προσκολλημένοι στη γη και εξαρτιόνταν από αυτόν που κατείχε την εξέχουσα ιδιοκτησία της. Ο νόμος αναγνώριζε το δικαίωμα της ελευθερίας ως προς την αποχώρηση από τη γη αυτή, αλλά η παράδοση και η συνήθεια κρατούσε τους παροίκους στο ίδιο γεωγραφικό σημείο⁴⁹. Όταν ο αυτοκράτορας ή κάποιος υψηλός αξιωματούχος, χάριζε γη σε ένα μοναστήρι, οι πάροικοι που ήταν εγκατεστημένοι στη γη αυτή, εκχωρούνταν μαζί της. Υπήρχε ωστόσο η δυνατότητα να διαχωριστούν οι πάροικοι από τη γη τους. Το 1272, ο επίσκοπος Δημητριάδος, παραχώρησε στην Νέα Πέτρα της Μελισσηνής ένα μοναστήρι με χωριά και βοσκοτόπια στα οποία ήταν εγκατεστημένοι κάποιοι Βλάχοι πάροικοι⁵⁰. Την ίδια χρονιά έκανε δωρεά ενός ακόμη μοναστηριού εξαιρώντας αυτήν τη φορά τους παροίκους που ήταν εγκατεστημένοι στη γη αυτή⁵¹. Η εξαίρεση αυτή αφορούσε πέντε άνδρες, για τους οποίους ανακήρυξε, ότι ήθελε να τους διατηρήσει στην υπηρεσία του μέχρι και το θάνατό του. Εφόσον κάποιος είχε τη δυνατότητα να επιβάλλει τέτοιου είδους αποφάσεις σε κάποιους παροίκους, γίνεται φανερό το πώς μπορούσε να καταστεί αχρείαστη η αγορά δούλων. Παράλληλα, μπορούν να υποτεθούν οι κακές συνθήκες με τις οποίες οι πάροικοι έπρεπε να τελέσουν τις εργασίες τους και να ζήσουν την καθημερινότητά τους.

Ανάμεσα στους παροίκους μπορούν να παρατηρηθούν ποιοτικές διαφοροποιήσεις κυρίως μεταξύ απλών εργατών της γης και δουλοπαροίκων. Όπως φαίνεται και από το σύνθετο χαρακτήρα του ονόματός τους, το συνθετικό «δούλος» σίγουρα φανερώνει μια συνάφεια μεταξύ δούλων και δουλοπαροίκων. Είναι οι αδύναμοι αγρότες που εξαρτώνται από γη που δεν τους ανήκει, χωρίς οι ίδιοι να έχουν κάποιου είδους ιδιοκτησία. Αν και η κατάσταση αυτή δημιουργεί την αίσθηση ότι οι δουλοπάροικοι βρίσκονταν σε καθεστώς πολύ κοντινό με

⁴⁸ NITTI DI VITO, *Codice diplomatico Barese*, σ. 93.

⁴⁹ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 988.

⁵⁰ G. OSTROGORSKY, *Paysannerie byzantine*, σ. 65.

⁵¹ PETIT, *Typikon de Gregoire Pacourianos*, σ. 48.

αυτό της παραδοσιακής δουλείας, πρέπει να τονιστεί ότι δεν υπήρχαν πάροικοι που θα μπορούσαν να θεωρηθούν εξ' ολοκλήρου σκλάβοι⁵².

⁵² VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 989.

4. Η ορολογία κατά την Ύστερη Βυζαντινή Εποχή.

Ο βασικός προβληματισμός της έρευνας για το δουλεμπόριο στην Ύστερη Βυζαντινή εποχή, οφείλεται στη σπανιότητα των βυζαντινών πηγών για το θέμα. Στις αφηγηματικές πηγές είναι διαθέσιμες μόνο σποραδικές αναφορές για φυλακισμένους που μετατρέπονται σε σκλάβους αλλά και για δούλους του αυτοκρατορικού παλατιού⁵³. Έτσι, υπάρχουν πολλές αναφορές σε παροίκους αλλά ελάχιστες για δούλους, ενώ στα νομικά κείμενα, επαναλαμβάνονται πολύ συχνά οι ίδιοι όροι. Τη λέξη *δοῦλος* τη συναντούμε σε κείμενο του Νικηφόρου Γρηγορά για την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1348. Κατά την περίπτωση αυτή, οι δούλοι κλήθηκαν να βοηθήσουν στις προσπάθειες υπεράσπισης της Πόλης⁵⁴. Συναντάμε ακόμη σκλάβους στις πόλεις και ιδιαιτέρως στην Κωνσταντινούπολη αλλά και στην ιταλική εμπορική συνοικία του Γαλατά⁵⁵.

Κάνοντας λόγο για την ορολογία του φαινομένου της δουλείας, αξίζει να σημειωθεί ότι για τον λατινικό κόσμο οι όροι *sclavus* και *sclava* ήταν οι συνηθέστεροι για να χαρακτηρίσουν κάποιον δούλο, κατά την τέταρτη δεκαετία του 12ου αιώνα. Η χρήση των όρων διαδόθηκε μόνο μετά την εποχή της αθρόας διακίνησης σκλάβων με αφετηρία τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και προορισμό τη μουσουλμανική Αίγυπτο των Αγίουβιδών του Καΐρου (1171-1250). Το λιμάνι του Καφρά, ένα γενοβέζικο κέντρο εμπορίου, που είχε εξελιχθεί σε μια πραγματική αποικία από τα τέλη του 13ου αιώνα, αποτελούσε το κέντρο του διεθνούς δουλεμπορίου κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα, κάτι που πιστοποιείται από τον Ισπανό ταξιδευτή Pero Tafur⁵⁶. Η γενίκευση του όρου και του νέου του νοήματος είναι παράλληλη και στις δύο γλώσσες⁵⁷. Οι όροι αυτοί, που έχουν ξεκάθαρα προκύψει από τον εθνικό χαρακτηρισμό όσων προέρχονταν από τις περιοχές των Σλάβων, συναντώνται νωρίτερα στο Βυζάντιο (σκλάβος) και στις

⁵³ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 990.

⁵⁴ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκή Ιστορία* τόμ. Β', σ. 851.

⁵⁵ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 990.

⁵⁶ CLUSE-AMITAI, «Introduction», σ. 15.

⁵⁷ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 991.

περιοχές υπό τη σφαίρα επιρροής των Αράβων (saqaliba)⁵⁸. Οι δούλοι σλαβικής καταγωγής ήταν πολλοί στον αριθμό τόσο στο Βυζάντιο όσο και στην Κόρδοβα και τη Βαγδάτη, σε αντίθεση με την χριστιανική Δύση όπου παρατηρείται η απουσία τους⁵⁹. Το γεγονός ότι οι άνθρωποι από τη Ανατολή καθόρισαν τον τρόπο ονομασίας των σκλάβων στη Δυτική Ευρώπη, υποδεικνύει τη σημασία των περιοχών στα όρια των βόρειων παράλιων της Μαύρης Θάλασσας ως μια δεξαμενή σκλάβων ήδη από την εποχή της κλασικής Αρχαιότητας⁶⁰.

Υπάρχουν κάποιες επιπλέον λέξεις που σχετίζονται με το φαινόμενο της δουλείας. Μία από αυτές είναι ο *οϊκέτης*, όρος που περιγράφει τον οικιακό δούλο. Το 1296 ο Αλέξιος Φιλανθρωπηνός κερδίζοντας τους Τούρκους σε μια σειρά από μάχες στην κοιλάδα του Μαιάνδρου, μετέτρεψε σε οικτρούς οϊκέτες τις γυναίκες και τα παιδιά που αιχμαλώτισε⁶¹. Βρίσκουμε επίσης τον όρο *ἀνδράποδο*, ο οποίος περιγράφει έναν δούλο, ο οποίος προορίζεται για αγοραπωλησία σε κάποια από τις πολλές αγορές σκλάβων και έχει χάσει την ελευθερία του ως αποτέλεσμα πολέμου. Αντίθετα, ο όρος *αιχμάλωτος* αναφέρεται μόνο στον αιχμάλωτο πολέμου και όχι σε κάποιον που προορίζεται για τα σκλαβοπάζαρα. Ο όρος *ψυχάριον*, που συναντούμε σε Νεαρά του Ιωάννη Τζιμισκή για φόρο στην εισαγωγή δούλων, εξαφανίζεται από τα βυζαντινά κείμενα μετά από αυτήν την αναφορά και δεν εντοπίζεται στην Ύστερη εποχή⁶².

Από όσο μπορεί να γίνει κατανοητό από τις πηγές που αφορούν το φαινόμενο του δουλεμπορίου, ο διακρατικός πόλεμος σαν παράγοντας δημιουργίας έμψυχου εμπορεύματος φαίνεται να διαδραματίζει ολοένα και λιγότερο ρόλο τους επόμενους αιώνες. Η πολιτική κατάσταση, όπως αυτή θα διαμορφωθεί στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, θα φέρει στο προσκήνιο την πειρατεία ως μια από τις βασικότερες πηγές έμψυχου εμπορεύματος για το δουλεμπορικό δίκτυο της Ανατολικής Μεσογείου και όχι μόνο.

⁵⁸ CLUSE-AMITAI, «Introduction», σ. 14.

⁵⁹ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 987.

⁶⁰ CLUSE-AMITAI, «Introduction», σ.14.

⁶¹ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 196. Καθώς και BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, σ. 74, σημ. 14.

⁶² VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 991. Καθώς και JUS GREACO-ROMANUM, σ. 301.

Κεφάλαιο Β': Το πολιτικό υπόβαθρο.

1. Πειρατεία και πολιτική κατά τον 13^ο αιώνα.

Η πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1204 μετά τα γεγονότα της Δ' Σταυροφορίας, είχε πρωτοφανείς πολιτικές συνέπειες στο χώρο της Ρωμανίας, με τη δημιουργία διάφορων λατινικών ηγεμονιών αλλά και κρατών που διεκδικούσαν τη συνέχεια της βυζαντινής αυτοκρατορικής παράδοσης. Η εξέλιξη αυτή δημιούργησε ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον σε πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο, μέσα από το οποίο εμφανίστηκαν σημαντικά για την εποχή φαινόμενα.

Η πρωτοφανής εξάπλωση της πειρατείας στις ελληνικές θάλασσες μπορεί να ανιχνευθεί στην κατάλυση του βυζαντινού ναυτικού τον 11^ο αιώνα. Ήδη από το 12^ο αιώνα την εμφάνιση τους κάνουν Ιταλοί τυχοδιώκτες, κυρίως Γενοβέζοι και Πιζάνοι, οι οποίοι καθιστούν τα θαλάσσια ταξίδια πολύ επικίνδυνα⁶³. Οι πειρατές αυτοί αντικατέστησαν στη θάλασσα τους Σαρακηνούς, οι οποίοι κατά τον 9^ο και μέχρι τις αρχές του 10^{ου} αιώνα αποτελούσαν τρομερό κίνδυνο για τα πλοία και τις παράκτιες πόλεις του Βυζαντίου.

Η κατάσταση θα χειροτέρευε ακόμα περισσότερο μετά τα γεγονότα του 1204. Οι συνεχείς πόλεμοι που ακολούθησαν την κατάληψη των νησιών του Αιγαίου από τους Λατίνους και ο αυξανόμενος ανταγωνισμός της Γένοβας και της Βενετίας, συνέβαλαν στη μετατροπή του Αιγαίου σε χώρο συγκέντρωσης πειρατών κάθε εθνικότητας⁶⁴. Τα σημαντικότερα κέντρα πειρατείας, βρίσκονταν σε νησιά του Αιγαίου, όπως ήταν η Σάμος, η Χίος και η Ρόδος. Πέρα από τα νησιά αυτά, η Μονεμβασία, η Αναία στις ακτές της Μικράς Ασίας και η Σμύρνη ήταν επίσης φημισμένα πειρατικά λημέρια⁶⁵. Ισχυρό κέντρο πειρατείας αποτελούσε και το νησί της Εύβοιας το οποίο πριν τις εκστρατείες του Λικάριου, αποτελέσε το ορμητήριο για πολλές πειρατικές δράσεις κατά των Βυζαντινών. Η

⁶³CHARANIS, «Piracy in the Aegean», σ. 127.

⁶⁴SANUDO, *Istoria*, σ. 146. Ο Sanudo αναφέρει μεταξύ άλλων Ισπανούς, Καταλανούς, Γενοβέζους, Πιζάνους Σικελούς και Βενετούς.

⁶⁵Πληροφορίες για τα μέρη που σύχναζαν και επισκεύαζαν τα πλοία τους οι πειρατές βρίσκουμε σε βενετικό έγγραφο που αξίωνε αποζημιώσεις από τον Μιχαήλ Η', στο οποίο θα γίνει αναφορά παρακάτω βλ. TAFEL-THOMAS, *Urkunden*, III, σ. 159-281.

πειρατεία επομένως ήταν μια πραγματικότητα στις θάλασσες της αυτοκρατορίας κατά τον 13^ο αιώνα.

Παρατηρείται τόσο η δραστηριότητα μεμονωμένων ναυτικών που λειτουργούσαν αποκλειστικά και μόνο με βάση το προσωπικό τους όφελος (πειρατές), όσο και καπετάνιων οι οποίοι είχαν μισθωθεί από κάποια πολιτική δύναμη και δρούσαν για τα συμφέροντα της (κουρσάροι). Με όποιον ρόλο κι αν λειτουργούσαν, ο στόχος τους παρέμενε κοινός και δεν ήταν άλλος από την επίθεση σε εμπορικά πλοία και την καταλήστευση των φορτίων τους⁶⁶.

Όπως είναι αναμενόμενο, η πειρατεία ήταν μια ενασχόληση που απέφερε σημαντικά κέρδη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για το περιθώριο κέρδους που μπορούσαν να έχουν εκτεταμένες πειρατικές δράσεις, αποτελεί ο Βενετός πειρατής Marinello di Candia ο οποίος έχοντας ως βάση τον Χάνδακα, προξένησε στον Βυζαντινό αυτοκράτορα ζημιές ύψους 400.000 υπερπύρων⁶⁷. Ωστόσο, η πειρατική δραστηριότητα δεν αποτελούσε πάντοτε έμπνευση μεμονωμένων πειρατών με μοναδικό σκοπό το κέρδος, αλλά πολύ συχνά εντασσόταν στις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις της περιόδου. Είναι χαρακτηριστικό, ότι οι εντελώς παράνομες πειρατικές ενέργειες με τις νομιμοποιημένες επιχειρήσεις κουρσάρων στο πλευρό κάποιας πολιτικής δύναμης συνυπήρχαν σε όλο τον κόσμο της Μεσογείου από τον 12^ο έως και τον 16^ο αιώνα⁶⁸. Ο χαρακτήρας αυτός επιβεβαιώνεται απόλυτα από τα γεγονότα που θα συνόδευαν τον κλιμακούμενο ανταγωνισμό σε στεριά και θάλασσα μεταξύ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου και Καρόλου Ανδεγαβού στο β' μισό του 13^{ου} αιώνα.

Μέχρι εκείνο το σημείο, στο πολιτικό επίπεδο ο συνεχής ανταγωνισμός μεταξύ των Βυζαντινών και των Λατινικών δυνάμεων, αποτελούσε στην ουσία μια σειρά από συγκρούσεις μεταξύ μικρομεσαίων σε δύναμη πολιτικών οντοτήτων από τις οποίες καμία δεν μπορούσε να εξασφαλίσει την κυριαρχία. Η κατάσταση αυτή έμελλε να διαφοροποιηθεί ως έναν βαθμό, με την ανάδειξη της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας ως ένα κράτος ικανό να κινηθεί δυναμικά στον γεωστρατηγικό του χώρο και να πρωταγωνιστήσει έναντι των γειτόνων του. Η σταθερά ανοδική πορεία του κράτους της Νίκαιας επισφραγίστηκε με την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261 επί Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου.

⁶⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Πειρατές και κουρσάροι στο Αιγαίο», σ. 89.

⁶⁷ SANUDO, *Istoria*, σ. 147.

⁶⁸ PRYOR, *Geography, technology and war*, σ. 153.

Ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα που θα επηρέαζε σε πολύ μεγάλο βαθμό τις σχέσεις του Μιχαήλ με τη Δύση, ήταν η υπογραφή της συνθήκης του Viterbo, τον Μάιο του 1267, της οποίας ο σκοπός ήταν η αποκατάσταση της Λατινικής Αυτοκρατορίας στη Ρωμανία⁶⁹. Αποτελούσε στην ουσία ένα προσχέδιο στρατιωτικής επέμβασης στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και διαμοιρασμού των εδαφών της. Η συνθήκη αυτή υπογράφηκε από τον Κάρολο τον Ανδεγαβό, από τον Βαλδουίνο Β', πρώην Λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης και από τον Γουλιέλμο Β' Βιλεαρδουίνο, πρίγκιπα της Αχαΐας.

Η ανάδειξη του Κάρολου του Ανδεγαβού σε κυρίαρχο παράγοντα στις σχέσεις μεταξύ Βυζαντινών και Λατίνων, θα άλλαζε δραματικά την ασταθή πολιτική ισορροπία που είχε προσπαθήσει να διατηρήσει ο Μιχαήλ. Προκειμένου να περιορίσει αυτήν τη νέα και πολύ επικίνδυνη απειλή αποφάσισε να επιδιώξει μια νέα συμμαχία, είτε με τη Βενετία είτε με τη Γένοβα. Μετά την άρνηση του Βενετού Δόγη να επικυρώσει τη βυζαντινο-βενετική συνθήκη ειρήνης του 1265⁷⁰, ο Μιχαήλ στράφηκε προς τους Γενοβέζους. Από τις διαπραγματεύσεις που έλαβαν μέρος, πιθανότατα το καλοκαίρι του 1267, υπεγράφη μια συνθήκη η οποία προέβλεπε, πέρα από την ανανέωση των καλών σχέσεων μεταξύ των δύο πλευρών, και τη μόνιμη εγκατάστασή των Γενοβέζων στον Γαλατά⁷¹.

Ωστόσο, ο Μιχαήλ δεν αρκέστηκε στη βοήθεια των Ιταλών συμμάχων του, καθώς γνώριζε την αβεβαιότητα που συνόδευε μια τέτοια συμμαχία. Οι αμφιβολίες αυτές βασιζόνταν στις πιέσεις που θα δεχόταν η Γένοβα να εγκαταλείψει τη συμμαχία αλλά και την έλλειψη εμπιστοσύνης μεταξύ Βυζαντινών και Γενοβέζων⁷². Επομένως, ενώ σκόπευε να κάνει χρήση της ναυτικής δύναμης της Γένοβας, την ίδια ώρα ξεκίνησε να ενισχύει τη δική του θέση, δημιουργώντας έναν δυνατό αυτοκρατορικό στόλο. Φαίνεται ότι ο Μιχαήλ είχε συνειδητοποιήσει την ανάγκη της κυριαρχίας στη θάλασσα προκειμένου να διατηρήσει τον έλεγχο της Κωνσταντινούπολης, όπως μας πιστοποιεί ο Παχυμέρης⁷³. Για να επανδρώσει αυτόν τον νέο στόλο, ο Παλαιολόγος, μετέφερε

⁶⁹GIUDICE, *Codice diplomatico*, II, σ.30.

⁷⁰TAFEL-THOMAS, *Urkunden*, III, σ. 66-89. Ο Γιαννακοπουλος υποψιάζεται και ανδεγαβική επιρροή στον δισταγμό της Βενετίας βλ. GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus*, σ. 184.

⁷¹GUILLAUME ADAM, *Annali Genovesi*, IV, σ. 107-108.

⁷²GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus*, σ. 126.

⁷³ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικά Ιστορία*, σ. 403.

στην Κωνσταντινούπολη μια ομάδα Τζακώνων μαζί με τις οικογένειες τους από τις περιοχές της Λακωνίας και της Μονεμβασίας⁷⁴. Η κατασκευή, οργάνωση και επάνδρωση του στόλου αυτού πρέπει να ήταν αρκετά χρονοβόρα, κάτι που υποδεικνύεται από το γεγονός ότι η πρώτη αναφορά που έχουμε για επιχείρηση του αυτοκρατορικού ναυτικού είναι το 1263⁷⁵. Από εκείνο το σημείο και έπειτα όμως ο στόλος αυτός θα διαδραμάτιζε σημαίνοντα ρόλο στις σχέσεις του Μιχαήλ Παλαιολόγου με τη Δύση.

Όσο προχωρούσε ο ανταγωνισμός του Μιχαήλ Η' με τους Λατίνους αντιπάλους του, ο αυτοκράτορας δεν περιορίστηκε στην αναζήτηση ισχυρών συμμάχων, αλλά επεδίωξε και την προσέλκυση ικανών ατόμων οι οποίοι ήταν πρόθυμοι να τον βοηθήσουν. Ανάμεσα σε αυτούς, βρίσκουμε Λατίνους τυχοδιώκτες από τους οποίους, άλλοι ήταν απογοητευμένοι από τις συνθήκες στις πατρίδες τους και άλλοι βρίσκονταν στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία σε αναζήτηση εύκολου κέρδους⁷⁶. Σε αντάλλαγμα για τις στρατιωτικές αλλά και διπλωματικές τους υπηρεσίες, ο Μιχαήλ τους επέτρεπε να γίνουν υπήκοοί του, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις τους αντάμειβε με τίτλους⁷⁷. Αξίζει να σημειωθεί ότι η μίσθωση κουρσάρων από πλευράς Βυζαντινής Αυτοκρατορίας δεν ήταν κάτι το πρωτοφανές καθώς η πρακτική αυτή μαρτυρείται και πριν την πτώση του 1204. Από την εποχή των Αγγέλων υπάρχουν μαρτυρίες για την στρατολόγηση Λατίνων κουρσάρων και την εξουσιοδότησή τους ώστε να αναλάβουν δράση εναντίον των δυτικών πειρατών που λυμαίνονταν τις θάλασσες του Αιγαίου⁷⁸.

Σύμφωνα με τον Sanudo, ο πρωταρχικός στόχος του Βυζαντινού αυτοκράτορα ήταν η προσέγγιση Βενετών, στους οποίους ήθελε να χαρίσει πλούσια δώρα αλλά και βυζαντινές συζύγους⁷⁹. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι με την τακτική αυτή προσπάθησε να αποφύγει περιπτώσεις προδοσίας και να εξασφαλίσει την πίστη των ατόμων αυτών. Καθώς απέτυχε στην προσέγγισή

⁷⁴ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικά ιστορία*, σ. 401-403. Από τότε οι περιοχές αυτές θα αποτελέσουν πολύτιμο χώρο στρατολόγησης για τον βυζαντινό στρατό της Ύστερης Περιόδου, βλ. GEANAKOPLS, *Emperor Michael Palaeologus*, σ. 126.

⁷⁵ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 98.

⁷⁶GEANAKOPLS, *Emperor Michael Palaeologus*, σ. 209.

⁷⁷ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικά ιστορία*, 471

⁷⁸ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική Διήγησις*, σ. 482-483: Είναι χαρακτηριστική η τακτική της αντιμετώπισης του πειρατή Gafforio.

⁷⁹SANUDO, *Istoria* 146.

του αυτή, στράφηκε προς τους Γενοβέζους με τους οποίους είχε ιδιαίτερη επιτυχία. Οι πιο σημαντικοί από αυτούς ήταν δύο ευγενείς: τα αδέρφια Benedetto και Manuele Zaccaria. Για τις υπηρεσίες τους προς τον αυτοκράτορα οι Zaccaria το 1275 ανταμείφθηκαν με την κυριότητα του λιμανιού της Φώκαιας, που αποτελούσε πολύ σημαντικό σταθμό στην παραγωγή της στύψης και βρισκόταν πολύ κοντά στο πλούσιο λιμάνι της Σμύρνης⁸⁰.

Η γενναιοδωρία της παραχώρησης αυτής, η οποία απέφερε τεράστια κέρδη στην οικογένεια των Zaccaria, εγείρει κάποια ερωτήματα. Ο Lopez έχει προτείνει ότι ο Βυζαντινός αυτοκράτορας επιθυμούσε η Φώκαια να αποτελέσει ένα προπύργιο που τελούσε μεν υπό λατινική κυριότητα, είχε δε και κάποιου είδους βυζαντινό έλεγχο, με σκοπό την άμυνα εναντίον των λατινικών κτήσεων στο Αιγαίο αλλά και τις τουρκικές επιθέσεις στην Ανατολή⁸¹. Η θεωρία αυτή αν και δεν μπορεί να αποδειχθεί, φαντάζει αρκετά λογική, ειδικά από τη στιγμή που για να προστατέψουν το επικερδές εμπόριο στύψης, οι Zaccaria ήταν αναγκασμένοι να επενδύσουν στην κατασκευή ισχυρού στόλου⁸². Το εμπόριο τους, κινδύνευε τόσο από τους Βενετούς όσο και από τους συμπατριώτες τους Γενοβέζους, που ανέπτυσαν πειρατική δραστηριότητα εκείνη την περίοδο στο Αιγαίο.

Ανάλογη περίπτωση με τους Zaccaria αποτελεί και ο Λικάριος που υπήρξε από τους βασικούς πρωταγωνιστές της βυζαντινής προσπάθειας για κυριαρχία στα νησιά του Αιγαίου. Ο Λικάριος ήταν ο φιλόδοξος υιός ταπεινής οικογένειας από τη Βερόνα που είχε εγκατασταθεί στην Εύβοια. Μετά από μια σειρά συγκρούσεων του με τους τοπικούς άρχοντες αποφάσισε να εισέλθει στη βυζαντινή υπηρεσία. Η απόφαση του αυτή, πάρθηκε είτε λόγω των ανώτερων δυνάμεων των Λατίνων αρχόντων της Εύβοιας, είτε λόγω της προσωπικής του φιλοδοξίας⁸³. Ο Λικάριος, έμελλε να ηγηθεί της εκστρατείας εκδίωξης των Λατίνων από τα νησιά του Αιγαίου το 1276⁸⁴. Με ένα μεικτό στράτευμα από

⁸⁰ LOPEZ, *Benedetto Zaccaria*, σ. 26-27,

⁸¹ Ό.π., σ. 12-13.

⁸² SANUDO, *Istoria*, σ. 146. Σύμφωνα με τον Σανούδο, οι Zaccaria είχαν καταφέρει μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα να σκοτώσουν 2000 πειρατές. Δείγμα της δυναμικής της κτήσεως των Zaccaria αποτελεί και το γεγονός ότι ήταν από τις τελευταίες περιοχές να υποκύψουν στην οθωμανική επέκταση, βλ. LOPEZ, *Benedetto Zaccaria* κεφ. 8.

⁸³ Βλ. SANUDO, *Istoria* 120 και ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικά ιστορία*, σ. 525.

⁸⁴ Ηγέτης αυτής της εκστρατείας θα ήταν ο Λικάριος καθώς ο Φιλανθρωπηνός, σύμφωνα με τον Παχυμέρη ήταν τραυματίας, βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικά ιστορία*, σ. 435.

Βυζαντινούς, Λατίνους αλλά και Ευβοείς που ακολούθησαν τον στρατό του, επιτέθηκε στην Κάρυστο, την οποία και κατέλαβε έπειτα από πολιορκία στη ξηρά και αποκλεισμό από τη θάλασσα. Για τη νίκη του αυτή, ο αυτοκράτορας, αντάμειψε τον Λικάριο, δίνοντας του κυριαρχικά δικαιώματα πάνω σε όλο το νησί, ενώ τον πάντρεψε με μια Βυζαντινή αριστοκράτισσα⁸⁵.

Τα σημάδια αυτά της έντονης αυτοκρατορικής εύνοιας, ώθησαν τον Λικάριο να συνεχίσει απτόητος την εκστρατεία του. Σταδιακά ανακτήθηκε όλη η Εύβοια εκτός από την πόλη της Χαλκίδας. Πέρα από τις κατακτήσεις αυτές, ο Λικάριος δεν αγνόησε και τα άλλα λατινοκρατούμενα νησιά στο Αιγαίο. Κατέλαβε τα νησιά της Σκοπέλου, της Σκύρου, της Σκιάθου και της Αμοργού. Συνεχίζοντας την εκστρατεία του στη θάλασσα, ο Λατίνος τυχοδιώκτης σύντομα ανάκτησε τα Κύθηρα, τα Αντικύθηρα, την Κέα, τη Σέριφο, την Αστυπάλαια, τη Σαντορίνη και τη Θηρασία, ενώ μετά από τρίχρονη πολιορκία κυρίεψε και το κάστρο της Λήμνου. Κατ' αυτόν τον τρόπο τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου επέστρεψαν σε βυζαντινά χέρια, με μόνη σημαντική εξαίρεση το νησί της Νάξου⁸⁶. Η πόλη της Χαλκίδας παρέμεινε υπό λατινικό έλεγχο παρά τις προσπάθειες του Λικάριου. Λίγο μετά τον θάνατο του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού, και σε ανταμοιβή για τις πολύτιμες υπηρεσίες του, ο Μιχαήλ έχρισε τον Λικάριο διοικητή του βυζαντινού στόλου, δίνοντάς του τον τίτλο του *Μεγάλου Δουκός*⁸⁷.

Μια ακόμη σημαντική αναφορά στη δραστηριότητα των ναυτικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας βρίσκουμε και στις στρατιωτικές επιχειρήσεις του 1274-1277 στην Αδριατική. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας εγκαινιάζοντας έναν νέο κύκλο εχθροπραξιών εναντίον των Ανδεγαβικών δυνάμεων την άνοιξη του 1274, πέτυχε την κατάληψη του λιμανιού του Butrinto (Βουθρωτού) και του κάστρου του Βερατίου στην Αλβανία. Οι αμυνόμενες Ανδεγαβικές δυνάμεις, έχοντας πολλές απώλειες, υποχώρησαν προς το Δυρράχιο και την Αυλώνα στην Αδριατική⁸⁸.

Η ανησυχία του Καρόλου για την τύχη των κτήσεων του στην Αλβανία, αποκαλύπτεται σε γράμματα που έστειλε στους αξιωματούχους του. Σε ένα από

⁸⁵ SANUDO, *Istoria*, σ. 122.

⁸⁶ Για τις εκστρατείες του Λικάριου στην Εύβοια και το Αιγαίο, βλ. SANUDO, *Istoria*, σσ. 123-124 και 127, καθώς και ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 98.

⁸⁷ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικά ιστορικά*, σ. 529.

⁸⁸ MINIERI-RICCIO, «Il regno di Carlo I d'Angio, XXIII, σ. 240.

αυτά, πληροφορούμαστε ότι ο βυζαντινός στόλος, ενισχυμένος από κουρσάρους σε αυτοκρατορική υπηρεσία είχαν διακόψει την επικοινωνία μεταξύ Ιταλίας και Ελλάδας σχεδόν ολοκληρωτικά⁸⁹. Ο Κάρολος ήταν ανίσχυρος να αντιδράσει λόγω εσωτερικών προβλημάτων στην Ιταλία και την περίοδο αυτοί οι Γενοβέζοι προχώρησαν σε λεηλασία των παράκτιων περιοχών της Σικελίας⁹⁰. Ήταν τέτοιος ο φόβος του για τις πειρατικές επιδρομές των Βυζαντινών και των Γενοβέζων, που το 1277 διέταξε την τοποθέτηση σιδερένιας αλυσίδας στην είσοδο του λιμανιού του Brindisi⁹¹.

Η συνεχής εμπόλεμη κατάσταση στον Μορέα και τις βυζαντινές θάλασσες, πλημμύρισε το Αιγαίο με κουρσάρους, πολλοί από τους οποίους ήταν με το μέρος του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου. Οι άνδρες αυτοί, επιθυμούσαν την αυτοκρατορική προστασία για να προφυλαχθούν από τις συνέπειες των δράσεών τους ενώ ταυτόχρονα επιζητούσαν την πλούσια ανταμοιβή του Βυζαντινού αυτοκράτορα που ήταν ευγνώμων για τις υπηρεσίες τους⁹². Ο Μιχαήλ από την πλευρά του, επιτρέποντας -και κάποιες φορές ενισχύοντας- τις ενέργειές τους, κατάφερε να αποφύγει το κόστος της συντήρησης ενός μεγάλου στόλου και κυρίως να εξασφαλίσει έναν σταθερότερο έλεγχο του Αιγαίου. Επομένως, γίνεται εύκολα κατανοητό το πώς οι κουρσάροι αυτοί, δρώντας εναντίον εχθρικών στην αυτοκρατορία στόλων, αλλά και εμπορικών πλοίων που ανήκαν σε εχθρικές δυνάμεις, διαδραμάτισαν έναν διόλου ευκαταφρόνητο ρόλο στην επιτυχία που είχε ο Μιχαήλ Η' στον αγώνα του εναντίον της Δύσης⁹³.

Οι κουρσάροι σε αυτοκρατορική υπηρεσία, πέρα από προφανή στρατιωτική χρησιμότητα, σε κάποιες περιπτώσεις εξυπηρετούσαν και πολιτικές σκοπιμότητες. Χαρακτηριστικό δείγμα τέτοιου είδους χρήσης Λατίνων πειρατών από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα, αποτελεί ένα μακροσκελές βενετικό έγγραφο του 1278 στο οποίο αναφέρονται 271 περιπτώσεις πειρατικών ενεργειών εις βάρος βενετικών πλοίων με απαιτήσεις αποζημίωσης⁹⁴. Με τις περισσότερες περιπτώσεις να σχετίζονται με κουρσάρους σε αυτοκρατορική υπηρεσία, το έγγραφο αυτό μας βοηθάει να μάθουμε την αξιοσημείωτη έκταση

⁸⁹ MINIERI-RICCIO, «Il regno di Carlo I d'Angio, XXIV, σ. 381-382.

⁹⁰ GUILLAUME ADAM, *Annali Genovesi* IV, σ. 167-168.

⁹¹ COHN, «Storia della flotta siciliana, σ. 59.

⁹² CHARANIS, «Piracy in the Aegean», σ. 131-132.

⁹³ GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus*, σ. 211.

⁹⁴ TAFEL-THOMAS, *Urkunden*, III, σ. 159-281.

που έλαβε η χρήση Λατίνων πειρατών από τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο. Επιπλέον, ο μεγάλος αριθμός των υποθέσεων που καταγράφονται, και ειδικά αυτές κατά τις οποίες βενετικά αγαθά κατάσχονταν ύστερα από αυτοκρατορική εντολή, τεκμηριώνει με ικανοποιητικό τρόπο, ότι η πειρατεία ήταν ένα φαινόμενο που χρησιμοποιήθηκε σκόπιμα από τον αυτοκράτορα ώστε να πλήξει τα συμφέροντα των αντιπάλων του⁹⁵.

Πέρα από τις πολιτικές και στρατιωτικές προεκτάσεις της, σε ό,τι αφορά τον βυζαντινό-ανδεγαβικό ανταγωνισμό, η πειρατεία εντάχθηκε και στο πλαίσιο του ανταγωνισμού των πανίσχυρων οικονομικά ιταλικών πόλεων, Βενετίας και Γένοβας. Μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τις σταυροφορικές δυνάμεις το 1204, η Βενετία, ως βασικό μέλος της εκστρατείας, κατάφερε να επιβληθεί πολιτικά και εμπορικά για τις επόμενες δεκαετίες στην περιοχή. Η ελεύθερη διακίνηση των εμπορικών της πλοίων στο Αιγαίο, διακοπτόταν από πειρατικές επιθέσεις που κατευθύνονταν και υποστηρίζονταν από τη Γένοβα, η οποία μην έχοντας λάβει μέρος στην Δ' Σταυροφορία είχε χάσει σημαντικά εμπορικά πλεονεκτήματα. Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει ότι οι Βενετοί έμποροι είχαν πάντοτε τον ρόλο του θύματος σε όλες τις περιπτώσεις καθώς και οι ίδιοι έπαιρναν μέρος σε πειρατικές επιχειρήσεις⁹⁶.

Μια γενικότερη παρατήρηση που μπορεί να γίνει για τους πειρατές και κουρσάρους της εποχής, είναι το γεγονός ότι ήταν ιδιαίτερα ταλαντούχοι θαλασσοπόροι και διέθεταν άριστη γνώση των πλουσιότερων θαλάσσιων εμπορικών περασμάτων. Δεν είναι τυχαίο ότι οι γεωγραφικές ζώνες γύρω από τις οποίες μαρτυρούνται τα περισσότερα κρούσματα πειρατείας, συμπίπτουν με θαλάσσιες περιοχές στις οποίες υπήρχε μεγάλη συγκέντρωση εμπορικής δραστηριότητας⁹⁷. Ωστόσο, οι συνθήκες που επικρατούσαν στις θάλασσες της ανατολικής Μεσογείου, πολλές φορές δυσκόλευαν τη διάκριση μεταξύ εμπόρου και πειρατή. Ένα παράδειγμα των τελών του 12^{ου} αιώνα, δίνει πληροφορίες για τη διττή φύση που είχαν ορισμένοι καπετάνιοι. Το 1195, ένας Γενοβέζος έμπορος ονόματι Gafforio, που είχε χάσει άδικα το εμπόρευμα του από τον *Μεγάλο Δούκα* Μιχαήλ Στρυφνό, ανέπτυξε πειρατική δραστηριότητα και προκάλεσε μεγάλες καταστροφές στη ναυσιπλοΐα αλλά και στις ακτές στη

⁹⁵ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, «Η πειρατεία στις ανδεγαβικές κτήσεις της Ρωμανίας», σ. 57.

⁹⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Πειρατές και κουρσάρροι στο Αιγαίο», σ. 91-93.

⁹⁷ AHRWEILER, «Course et piraterie», σ. 99.

θάλασσα του Μαρμαρά⁹⁸. Οι συνθήκες που επικρατούσαν στις θάλασσες ανάγκαζαν τα περισσότερα εμπορικά πλοία να φέρουν πολεμικό εξοπλισμό, είτε για την προάσπισή τους από ενδεχόμενη πειρατική ενέργεια, είτε για να αδράξουν οι ίδιοι την ευκαιρία για κούρσο⁹⁹. Το γεγονός αυτό καθιστά δύσκολη τη διάκριση μεταξύ πειρατών και εμπόρων, καθώς πολύ συχνά και ανάλογα με την περίπτωση οι ρόλοι αυτοί εναλλάσσονταν ή συνυπήρχαν.

Ωστόσο, η χρήση πειρατών σε επίσημες στρατιωτικές αλλά και άλλου είδους επιχειρήσεις δεν σήμαινε και τη γενικότερη άρση πειρατικών ενεργειών στον ευρύτερο χώρο του Αιγαίου. Οι ενέργειες των πειρατών, όταν δεν στρέφονταν εναντίον κάποιου εχθρού της αυτοκρατορίας, αλλά και γενικότερα οι συγκρούσεις μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων, είχαν μεγάλο αντίκτυπο στους πληθυσμούς των περιοχών τις οποίες λεηλατούσαν¹⁰⁰. Ειδικότερα, η επιλογή της πειρατείας ως πολεμικού μέσου για την εκτόνωση των διαφορών τους, είχε ως άμεσο αποτέλεσμα τη μετανάστευση πληθυσμών που κατοικούσαν στο Αιγαίο με κατεύθυνση την περιοχή της Μακεδονίας προκειμένου να προστατευτούν από τις επιδρομές αυτές¹⁰¹.

Ένα ενδιαφέρον χαρακτηριστικό του 12ου και του 13ου αιώνα είναι η μικρή παρουσία μουσουλμάνων πειρατών στις θάλασσες της Ανατολικής Μεσογείου. Οι ελάχιστες μουσουλμανικές κτήσεις που είχαν πρόσβαση στη θάλασσα δεν μπορούσαν να αποτελέσουν ορμητήρια για πειρατικές δράσεις. Επομένως, κατά την διάρκεια των χρόνων αυτών πρωταγωνιστές στις θάλασσες, και δη ως πειρατές, είναι οι Λατίνοι¹⁰². Στο αυξανόμενο πρόβλημα της πειρατείας ο Βυζαντινός αυτοκράτορας δεν είχε απάντηση. Σε αντίθεση με όσα υποστήριξε ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος στην αυτοβιογραφία του¹⁰³, το βυζαντινό ναυτικό, παρά την κατά τόπους κυριαρχία του στη θάλασσα κατά την περίοδο της βασιλείας του, δεν μπόρεσε να περιορίσει τη δραστηριότητα των πειρατών στα βυζαντινά ύδατα. Αντιθέτως, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η συχνότατη χρήση Λατίνων κουρσάρων για τις πολεμικές επιχειρήσεις της αυτοκρατορίας, οδήγησε σε μια κανονικοποίηση της παρουσίας τους στις

⁹⁸ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική Διήγησις*, σ. 482-483.

⁹⁹ PRYOR, *Geography, technology and war*, σ. 154.

¹⁰⁰ CHARANIS, «Piracy in the Aegean», σ. 132.

¹⁰¹ ΛΑΙΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 176.

¹⁰² PRYOR, *Geography, technology and war*, σ. 158.

¹⁰³ CHARANIS, «Piracy in the Aegean», σ.135, σημ. 5.

Βυζαντινές θάλασσες. Ενώ δεν μπορεί να παραγνωριστεί η βραχυπρόθεσμη στρατιωτική τους χρησιμότητα, είναι γεγονός ότι δεν μπορούσαν να αποτελέσουν μόνιμη λύση στο πλευρό του βυζαντινού στόλου.

Η πειρατεία γνώρισε πρωτοφανή ανάπτυξη τον 13^ο αιώνα και ειδικότερα τον 14^ο αιώνα, όταν και οι αναφορές σε πειρατική δραστηριότητα αποτέλεσαν το πρώτο σε συχνότητα ιστορικό γεγονός του αιώνα¹⁰⁴. Ακριβώς αυτή η περίοδος, κατά την οποία ο δυτικός μεσογειακός κόσμος απόκτησε τον έλεγχο στη θάλασσα, ξεπερνώντας σε δύναμη τους Βυζαντινούς και μουσουλμάνους αντιπάλους του, μπορεί να χαρακτηριστεί χρυσή εποχή για τους πειρατές της Μεσογείου¹⁰⁵. Η πειρατεία στην Ανατολική Μεσόγειο όχι μόνο δεν τέθηκε σε έλεγχο, αλλά έμελλε να συνεχίσει την ανοδική πορεία της και να αποδειχθεί καταστροφική για τους βυζαντινούς πληθυσμούς στο Αιγαίο.

¹⁰⁴ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους Αγίους*, σ. 184.

¹⁰⁵ BACKMAN, *The decline and Fall of Medieval Sicily*, σ. 269.

2. Η ανάδειξη των Τουρκομανικών εμιράτων και η εμφάνιση της Καταλανικής Εταιρείας.

Παρά το γεγονός ότι βρίσκονταν στην περιοχή της Μικράς Ασίας από τον 11^ο αιώνα, οι Τούρκοι δεν άσκησαν άμεση επιρροή στις θάλασσες του Αιγαίου, μέχρι τις αρχές του 14^{ου} αιώνα¹⁰⁶. Μετά και την εμφάνιση των πρώτων Σταυροφόρων, οι Τούρκοι θα χρειάζονταν περίπου έναν αιώνα για να αποκτήσουν πρόσβαση στη θάλασσα. Αν και ο 13^{ος} αιώνας θα έβρισκε ενωμένες τις διάφορες μικρές ηγεμονίες των Τούρκων υπό τη δυναστεία των Σελτζούκων, ο πολιτικός κατακερματισμός που ακολούθησε τα γεγονότα της Δ' Σταυροφορίας, θα τους κρατούσε μακριά από το Αιγαίο και τη Μαύρη Θάλασσα. Ειδικότερα, τα βυζαντινά κράτη της Νίκαιας και της Τραπεζούντας, ήταν κυρίαρχα στα βόρεια και δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας κρατώντας τον έλεγχο των λιμανιών που βρίσκονταν εκεί¹⁰⁷. Η κατάλυση του Σουλτανάτου των Σελτζούκων, θα έφερνε στο προσκήνιο διάφορα τουρκικά εμιράτα στη δυτική Μικρά Ασία. Οι νέες αυτές πολιτικές δυνάμεις κατόρθωσαν να εξωθήσουν τους Βυζαντινούς από την περιοχή αυτή και σταδιακά να αποκτήσουν τον έλεγχο των παραλίων που βρέχονταν από το Αιγαίο¹⁰⁸.

Όπως αναλύθηκε στο παραπάνω κεφάλαιο, ο 13^{ος} αιώνας χαρακτηρίστηκε, μεταξύ άλλων, από την απόλυτη κυριαρχία των Λατίνων στις θάλασσες της Ανατολικής Μεσογείου. Αρχικά, η κυριαρχία αυτή δεν απειλήθηκε σε σημαντικό βαθμό από την εμφάνιση των Τούρκων στις ακτές. Παρά το γεγονός ότι ο τουρκικός κίνδυνος για τη ναυτιλία των Λατίνων ήταν υπαρκτός, οι διαιρεμένες δυνάμεις των Τούρκων δεν κέρδισαν καμία ναυμαχία έναντι των Δυτικών μέχρι την εμφάνιση των Οθωμανών¹⁰⁹. Η αδυναμία τους αυτή οφειλόταν στο μικρό βαθμό συνεννόησης μεταξύ των τουρκικών εμιράτων, αλλά και στα είδη των πλοίων που χρησιμοποιούσαν για τις επιχειρήσεις τους. Οι Τούρκοι χρησιμοποιούσαν μικρά και γρήγορα πλοία τα οποία δεν μπορούσαν

¹⁰⁶ ZACHARIADOU, «Holy War in the Aegean», σ. 212.

¹⁰⁷ VRYONIS, *The Decline*, σ. 130-133.

¹⁰⁸ ZACHARIADOU, «Holy War in the Aegean», σ. 213.

¹⁰⁹ PRYOR, *Geography, technology and war*, σ. 169.

να σταθούν με αξιώσεις σε τακτική μάχη έναντι των Λατίνων που χρησιμοποιούσαν μεγαλύτερα πολεμικά πλοία¹¹⁰. Ωστόσο, το μειονέκτημα αυτό των Τούρκων στο στρατιωτικό τομέα δεν στάθηκε εμπόδιο στην εκτεταμένη τους πειρατική δραστηριότητα εναντίον των νέων περιοχών με τις οποίες γειτνιάζαν. Η δράση των Τούρκων πειρατών θα εισήγαγε και μια νέα ιδεολογική διάσταση στον πόλεμο της θάλασσας: αυτήν του Ιερού Πολέμου. Η πρακτική του Jihad, είχε χρησιμοποιηθεί κατά κόρον στις αρχές της σελτζουκικής επέκτασης στην Ανατολία και ήρθε ξανά στο προσκήνιο την εποχή των εμιράτων. Η σχετικά γρήγορη επέκταση εις βάρος των Βυζαντινών στη δυτική Μικρά Ασία, είχε δημιουργήσει την πεποίθηση στον ισλαμικό κόσμο ότι η περιοχή αυτή ήταν μια γη ευκαιριών. Αυτό είχε ως άμεσο αντίκτυπο την άφιξη πολυάριθμων μουσουλμάνων πολεμιστών, που ήθελαν να αποκτήσουν δόξα και χρήμα σε αυτό το νέο μέτωπο. Είναι βέβαιο ότι οι Εμίρηδες θέλησαν να ελέγξουν αυτά τα ταραχώδη στοιχεία, που βρίσκονταν πλέον στα όρια των κρατών τους και για τον λόγο αυτό οργάνωσαν πολλές πειρατικές επιχειρήσεις εναντίον των χριστιανών γειτόνων τους¹¹¹.

Το βασικότερο κίνητρο για την άσκηση της πειρατείας από την πλευρά των Τούρκων, ήταν φυσικά η λεηλασία και τα λάφυρα που προέκυπταν από αυτήν. Οι λεηλασίες ήταν απαραίτητες για τους επιδρομείς αυτούς, καθώς οι περιοχές στις οποίες μόλις είχαν κυριαρχήσει ήταν ερημωμένες και δύσκολα μπορούσαν να τους συντηρήσουν¹¹². Το φαινόμενο που οι Βυζαντινοί αποκαλούσαν πειρατεία, είχε για τους ίδιους χαρακτήρα Ιερού Πολέμου, και κατ' αυτόν τον τρόπο αιτιολογούσαν την αρπαγή της ιδιοκτησίας των απίστων αλλά και την ίδια την αιχμαλωσία τους. Τα λάφυρα και τα συνολικά κέρδη από τις επιχειρήσεις αυτές, μοιράζονταν σύμφωνα με τις εντολές του Κορανίου και έτσι ακόμα και μουσουλμάνοι που προέρχονταν από φτωχό περιβάλλον, είχαν την ευκαιρία να καλυτερεύσουν τις τύχες τους μέσω της πειρατείας¹¹³. Το γεγονός αυτό εξηγεί τον πρωταγωνιστικό ρόλο που είχαν οι Τούρκοι στις πειρατικές επιδρομές.

Βασικό ερώτημα στη μελέτη της πειρατικής δραστηριότητας των

¹¹⁰ PRYOR, *Geography, technology and war*, σ. 169-170.

¹¹¹ ZACHARIADOU, «Holy War in the Aegean», σ. 222.

¹¹² Ό.π., σ. 213.

¹¹³ Ό.π., σ. 220.

τουρκικών εμιράτων είναι η ικανότητα τους να δράσουν στη θάλασσα, παρά την απειρία τους σε τέτοιου είδους επιχειρήσεις. Ένας καταλυτικός παράγοντας που ανέδειξε τους Τούρκους των εμιράτων σε επικίνδυνους πειρατές, ήταν η εκμίσθωση έμπειρων βυζαντινών πληρωμάτων για να επανδρώσουν τα πλοία τους. Μετά την κατασκευή και επάνδρωση του στόλου επί Μιχαήλ Η', και παρά τη χρησιμότητά του, ο Ανδρόνικος Β' αποφάσισε την οριστική κατάλυση του βυζαντινού ναυτικού λόγω του κόστους συντήρησής του. Έτσι, τα πληρώματα των βυζαντινών πλοίων θα έβρισκαν δουλειά στο ναυτικό των εμίρηδων¹¹⁴. Το γεγονός αυτό βοήθησε σημαντικά τους άπειρους στη θάλασσα Τούρκους, έτσι ώστε σε σύντομο χρονικό διάστημα, να κατορθώσουν να επεκτείνουν τα όρια των εδαφών τους και να εδραιωθούν σε περιοχές που μέχρι πρότινος αποκαλούνταν βυζαντινές. Είναι φανερό ότι οι αστοχίες και οι αδυναμίες της βυζαντινής διοίκησης έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην απώλεια των περιοχών αυτών και στην τουρκική εδραίωση σε αυτές.

Τα τουρκικά εμιράτα που ξεπρόβαλλαν στα μικρασιατικά παράλια του Αιγαίου ήταν το εμιράτο του Καρασί με κέντρο την Πέργαμο, το εμιράτο Σαρουχάν με παρουσία στην περιοχή της Μαγνησίας και το εμιράτο του Μεντεσέ στην ευρύτερη περιοχή της Μιλήτου, το οποίο αποτελούσε σημαντική εστία πειρατικής δραστηριότητας¹¹⁵. Τη δεκαετία του 1330 τα νησιά του Αιγαίου και οι παραλιακές περιοχές είχαν φτάσει στο σημείο να πληρώνουν φόρο υποτέλειας στους τούρκους εμίρηδες. Την περίοδο 1330-1348, το εμιράτο του Αϊδινίου έχοντας ως αρχηγό τον Ουμούρ¹¹⁶, συνιστούσε την ισχυρότερη δύναμη ανάμεσα στα εμιράτα, καθώς διέθετε αξιοσημείωτο στόλο. Ο Ουμούρ, με κέντρο επιχειρήσεων τη Σμύρνη, διενεργούσε συνεχείς επιδρομές στα νησιά και τις ακτές του Αιγαίου αποκομίζοντας κάθε φορά σημαντικά λάφυρα και μεγάλο αριθμό σκλάβων¹¹⁷.

Το Εμιράτο του Καρασί διέθετε και αυτό με τη σειρά του υπολογίσιμο ναυτικό και δρούσε έχοντας ως κέντρο το λιμάνι του Αδραμυττίου και ως βασικό στόχο για επιδρομές, την περιοχή της Θράκης¹¹⁸. Άξια αναφοράς για τη

¹¹⁴ AHRWEILER, *Byzance et la mer*, σ. 378.

¹¹⁵ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους Αγίους*. 191.

¹¹⁶ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 597.

¹¹⁷ FINE, *Late Medieval Balkans*, σ. 403.

¹¹⁸ ZACHARIADOU, *Ιστορία και θρύλοι*, σ. 94.

συχνότητα των πειρατικών επιθέσεων, είναι η μαρτυρία του Δημήτριου Κυδώνη, ο οποίος κατά τη διάρκεια ταξιδιού του από τη Θεσσαλονίκη στη Θράκη, το 1346, τονίζει ότι οι πειρατές που συνάντησε ήταν περισσότεροι από τα κύματα¹¹⁹. Το γεγονός ότι το πλοίο του δεν έπεσε σε εχθρικά χέρια, παρά τη συνάντησή του με άλλα πειρατικά πλοία, ενδεχομένως αποτελεί μια ένδειξη του πόσο καλά εξοπλισμένο ήταν αυτό, προκειμένου να ανταπεξέλθει στους κινδύνους του ταξιδιού.

Από αυτές τις βάσεις, στα νότια και δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, οι Τούρκοι πειρατές μπορούσαν με ευκολία να χτυπήσουν τη βυζαντινή και λατινική ναυτιλία στους θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους που οδηγούσαν στην Κωνσταντινούπολη, τη Μαύρη Θάλασσα αλλά και την Κρήτη. Η τελική τους επικράτηση στα μικρασιατικά παράλια τα έτη 1290-1310 θα αποτελούσε τεράστιο στρατηγικό πλεονέκτημα, που παρόμοιο του δεν είχε υπάρξει στον ισλαμικό κόσμο της Ανατολικής Μεσογείου μετά τη βυζαντινή ανακατάληψη της Κρήτης και της Κύπρου στα 961-965¹²⁰.

Για το φαινόμενο της πειρατείας κατά την περίοδο υπό μελέτη, ο αριθμός των πηγών στα ελληνικά δυστυχώς είναι πολύ μικρός, ενώ παράλληλα οι δυτικές πηγές που έχουν διασωθεί, συνήθως αναφέρονται αποκλειστικά σε πειρατικές δράσεις που αφορούν πρώην βυζαντινές περιοχές υπό λατινική κυριαρχία¹²¹. Σημαντική εξαίρεση αποτελούν τα αγιολογικά κείμενα της Ύστερης Βυζαντινής Περιόδου. Υπάρχουν δεκατρία αγιολογικά κείμενα γραμμένα στην Παλαιολόγεια εποχή, τα οποία ανήκουν χρονολογικά στον 14^ο αιώνα και περιέχουν αναφορές σε πειρατικές επιδρομές¹²². Οι περιγραφές που βρίσκουμε, χαρίζουν πολύτιμες πληροφορίες τόσο για το φαινόμενο της πειρατείας όσο και για αυτό του δουλεμπορίου στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Ταυτόχρονα, γίνεται κατανοητό το πόσο έχουν εισβάλλει στην καθημερινότητα των βυζαντινών πληθυσμών οι πειρατικές αυτές επιθέσεις.

Τα αγιολογικά κείμενα καθιστούν σαφές ότι πέρα από τις υπόλοιπες περιοχές που βρέχονται από το Αιγαίο, ιδιαίτερο στόχο αποτελούσε και το μοναστικό κέντρο της χερσονήσου του Άθω. Το Άγιον Όρος δεχόταν πολύ συχνά

¹¹⁹ ΚΥΔΩΝΗΣ, *Επιστολαί*, I, αρ. 43, σ. 77¹⁷⁻²¹.

¹²⁰ PRYOR, *Geography, technology and war*, 168.

¹²¹ ΜΕΡΓΙΑΛΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους Αγίους*, σ. 183.

¹²² Όπ., σ. 193.

πειρατικές επιθέσεις εξαιτίας των πολύτιμων κειμηλίων που βρίσκονταν στις μονές του. Οι μοναχοί των μοναστηριών αυτών, είτε σκοτώνονταν κατά τη διάρκεια των επιθέσεων είτε αιχμαλωτίζονταν με σκοπό τη διάθεση τους στην ακμαία και επικερδή αγορά του δουλεμπορίου. Οι χαρακτηρισμοί που δίνονται για τους πειρατές στα αγιολογικά κείμενα είναι ποικιλόμορφοι και χαρακτηριστικοί των αισθημάτων που ένιωθαν τα θύματα εναντίον των θυτών¹²³.

Ειδικότερα, οι επιθέσεις του πρώτου μισού του 14ου αιώνα των Τούρκων κουρσάρων των παραλιακών εμιράτων και κυρίως του Αϊδινίου, είχαν ως πρώτο στόχο τα μικρότερα μοναστήρια με ανεπαρκή οχύρωση και προστασία. Από το σύνολο των πολυάριθμων πειρατικών επιθέσεων κατά του Αγίου Όρους, δύο από αυτές ήταν επιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας και επικινδυνότητας για τη μοναστική κοινότητα του Άθω. Η πρώτη επίθεση χρονολογείται την περίοδο 1325-1328¹²⁴. Συγκεκριμένα, μεγάλος αριθμός μοναχών που ζούσαν εκτός των ορίων των μεγάλων οχυρωμένων μοναστηριών, πιάστηκαν αιχμάλωτοι, ενώ όσοι γλίτωσαν από αυτήν την τύχη, αναγκάστηκαν είτε να καταφύγουν στην ασφάλεια κάποιου προστατευμένου μοναστηριού, είτε να εγκαταλείψουν εντελώς την Αθωνική χερσόνησο για τις κοντινότερες μεγάλες πόλεις. Είναι επομένως λογικό, οι πειρατικές αυτές επιθέσεις που λαμβάνουν χώρα τον 14ο αιώνα να προκαλούν κύματα αθρόας μετανάστευσης στους πληθυσμούς των περιοχών που βάλλονται.

Ο θάνατος του εμίρη του Αϊδινίου, Ουμούρ, έφερε τη σταδιακή παρακμή των παραλιακών εμιράτων της Μικράς Ασίας, καθώς διαπιστώνεται μια μερική ανάπαυλα των πειρατικών επιδρομών για τους μοναχούς του Αγίου Όρους. Η συγκεκριμένη ανάπαυλα θα διαρκέσει μέχρι την εμφάνιση των Οθωμανών πειρατών, οι οποίοι θα καταλάβουν το κενό πρωτοκαθεδρίας στην περιοχή¹²⁵. Η δεύτερη μεγάλης κλίμακας επίθεση εναντίον των μονών του Αγίου Όρους, πραγματοποιήθηκε από τους Οθωμανούς το 1371. Έχοντας ως ορμητήριο τη Χαλκιδική και τις εκβολές του Στρυμόνα, σημαντικοί τουρκικοί στόλοι, επιχειρούσαν συνεχείς επιδρομές στα αθωνικά μοναστήρια παίρνοντας ως

¹²³ Για τη σημασία του Αγίου Όρους αλλά και την ορολογία που χρησιμοποιούνταν για τους πειρατές βλ. ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους Αγίους*, σ. 193.

¹²⁴ MEYENDORFF, *A Study of Gregory Palamas*, σ. 34.

¹²⁵ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους Αγίους*, σ. 196.

λάφυρα πολλούς αιχμαλώτους¹²⁶. Οι επιχειρήσεις αυτές φανερώνουν τη χαρακτηριστική και απόλυτη αδυναμία της βυζαντινής κυβέρνησης να επέμβει επιτυχώς με τις δικές της δυνάμεις και να προστατέψει το μοναδικό μοναστικό κέντρο που της είχε απομείνει μετά και την ερήμωση των μοναστικών κοινοτήτων της Βιθυνίας και της Μικράς Ασίας.

Κρίνοντας τα πράγματα από πολιτικής και στρατιωτικής άποψης, η έντονη αυτή πειρατική δραστηριότητα των παραλιακών εμιράτων της Μικράς Ασίας, άνοιξε το δρόμο για την επικείμενη ανάδειξη των Οθωμανών στην ευρύτερη περιοχή. Από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, οι Οθωμανοί, έχοντας εδραιώσει τη θέση τους στη Βιθυνία, προχώρησαν στην απορρόφηση του γειτονικού εμιράτου του Καρασί στα νοτιοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας. Το γεγονός αυτό τους έδωσε όχι μόνο πρόσβαση στο Αιγαίο αλλά και την ευκαιρία για επιδρομές εναντίον της Θράκης. Ειδικότερα, μετά και τις εκστρατείες του σουλτάνου Βαγιαζήτ Α' στα 1389-1390, κατακτήθηκαν τα εμιράτα του Σαρουχάν και του Αϊδινίου καθώς και η Φιλαδέλφεια, η τελευταία ανεξάρτητη βυζαντινή πόλη στη Μικρά Ασία¹²⁷. Μέχρι τα τέλη του 14^{ου} αιώνα οι Οθωμανοί είχαν κληρονομήσει όλες τις περιοχές και τους υποτελείς που ανήκαν στα εμιράτα, ερχόμενοι σταδιακά σε μια θέση ισχύος στην περιοχή¹²⁸. Η ενεργή συμμετοχή τους στην πειρατεία, αποτέλεσε ένα σημαντικό μέσο, χάρη στο οποίο κατάφεραν να αυξήσουν την πολιτική και στρατιωτική τους επιρροή στην περιοχή¹²⁹.

Τη διετία 1318-319 ένας επιπλέον παράγοντας κατέστησε το Αιγαίο ακόμα πιο επικίνδυνη περιοχή. Ο παράγοντας αυτός δεν ήταν άλλος από τη δραστηριοποίηση των Καταλανών που είχαν καταλάβει το Δουκάτο των Αθηνών το 1311. Η άφιξη της Μεγάλης Καταλανικής Εταιρείας στον χώρο του Αιγαίου το 1302, είναι από τα σημαντικότερα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα των αρχών του 14^{ου} αιώνα¹³⁰. Έχοντας προσληφθεί αρχικά από τον Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο για να αντιμετωπίσει τους Τούρκους στη Μικρά Ασία, η Καταλανική Εταιρεία κατέφτασε στην Κωνσταντινούπολη τον Σεπτέμβριο του

¹²⁶ ACTES DE DIONYSIOY, σ. 8.

¹²⁷ VRYONIS, *The Decline*, 140.

¹²⁸ ZACHARIADOU, «Holy War in the Aegean», 215.

¹²⁹ KPANTONEΛΛΗ, *Ιστορία της πειρατείας*, σ. 11.

¹³⁰ BARTUSIS, *Late Byzantine Army* σ. 78-82.

1303¹³¹. Παρά τις αρχικές τους στρατιωτικές επιτυχίες εναντίον των Τούρκων, πολύ σύντομα η παρουσία της Καταλανικής Εταιρείας στον χώρο της Ρωμανίας, δημιούργησε τεράστια προβλήματα για τους βυζαντινούς πληθυσμούς των περιοχών από τις οποίες περνούσαν και προκάλεσε τη ρήξη των σχέσεων των μισθοφόρων με την πρωτεύουσα.

Η καμπή στις σχέσεις μεταξύ βυζαντινού κράτους και Καταλανών μισθοφόρων, έμελλε να είναι η δολοφονία του ηγέτη των Καταλανών Ρογήρου ντε Φλορ από τους Αλανούς μισθοφόρους του αυτοκράτορα Ανδρόνικου. Από εκείνο το σημείο και έπειτα, οι Καταλανοί αντί να διασκορπιστούν μετά τον χαμό του αρχηγού τους όπως ήλπιζε ο Βυζαντινός αυτοκράτορας, στράφηκαν ανοιχτά κατά της Αυτοκρατορίας, και με τη βοήθεια πεντακοσίων Τούρκων -οι οποίοι θα αποκτούσαν πρόσβαση για πρώτη φορά σε ευρωπαϊκό έδαφος του Βυζαντίου¹³²- ξεκίνησαν μια εκδικητική εκστρατεία που συνοδεύτηκε από αμέτρητες καταστροφές, λεηλασίες και υποδουλώσεις στις περιοχές της Θράκης, της Μακεδονίας, του Αγίου Όρους και της Θεσσαλίας¹³³.

Αρχικός τους σταθμός σε αυτήν την πορεία ήταν η περιοχή της Καλλίπολης, η οποία αποτέλεσε την ιδανική βάση για επιδρομές σε μια ζώνη που ξεκινούσε από την Κωνσταντινούπολη και έφτανε ως την Αδριανούπολη. Η πλειονότητα των χωριών της Θράκης λεηλατήθηκαν και καταστράφηκαν. Ασφάλεια υπήρχε μόνο σε ορισμένες οχυρωμένες πόλεις. Έξω από αυτές, τους κατοίκους της Θράκης περίμεναν οι καταστροφικές λεηλασίες, ο θάνατος και η αιχμαλώτιση με σκοπό την πώληση τους ως σκλάβους¹³⁴. Κατά τη διάρκεια της παραμονής των Καταλανών στη χερσόνησο της Κασσάνδρας, τον χειμώνα του 1307-1308, οι μονές του Αγίου Όρους αλλά και ο αγροτικός πληθυσμός της Χαλκιδικής υπέφεραν από τις καταστροφικές τους επιδρομές. Όπως είναι λογικό οι συνεχείς αυτές λεηλασίες επέφεραν τη δημογραφική παρακμή των χωριών της Χαλκιδικής¹³⁵, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι για το διάστημα 1305-1309, υπήρξε διακοπή επικοινωνίας μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Μακεδονίας¹³⁶.

¹³¹ MUNTANER, *The Catalan Expedition*, σ. 48-49.

¹³² ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ.228.²²⁻²⁴.

¹³³ HIERRO, «The Catalan Company», σ. 335-341.

¹³⁴ ΒΙΟΣ ΑΓΙΟΥ ΣΑΒΒΑ, σ. 183,¹⁴ σ. 184,²².

¹³⁵ ΛΑΙΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία*, σ. 339, 342.

¹³⁶ Ό.π., σ. 339.

Λίγα χρόνια αργότερα η τυχοδιωκτική τους πορεία θα τους έφερνε αντιμέτωπους με το Δουκάτο των Αθηνών. Οι Καταλανοί θα αντιμετώπιζαν τους Γάλλους ιππότες του Δουκάτου στη μάχη του Αλμυρού (1311), στην οποία κέρδισαν τους αντιπάλους τους και κατέλαβαν τις κτήσεις τους. Οι Καταλανοί λίγα χρόνια μετά την εγκαθίδρυση τους στο Δουκάτο όχι μόνο απέκτησαν σημαντική πειρατική δράση, αλλά παράλληλα σύναψαν συμμαχία με τα τουρκικά εμιράτα των παραλίων της Μικράς Ασίας επιχειρώντας επιδρομές από κοινού¹³⁷.

Η έκρηξη του φαινομένου της πειρατείας στη θάλασσα του Αιγαίου κατά την περίοδο αυτή, οφείλεται στην παράλληλη δράση Τούρκων αλλά και Λατίνων πειρατών όπως Σικελών, Καταλανών, Γενουατών, Γάλλων και Ιπποτών της Ρόδου. Το γεγονός αυτό, είχε ως άμεση συνέπεια το Αιγαίο να αποτελέσει μια θάλασσα χωρίς κυρίαρχο, σε έναν χώρο που κάποτε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία αποτελούσε την ισχυρότερη πολιτική δύναμη. Ο απόλυτος πολιτικός κατακερματισμός και η αναρχία αυτή στη θάλασσα οφειλόταν στην απουσία μιας δύναμης ικανής να επιβληθεί στο Αιγαίο. Είναι εύκολα κατανοητό ότι η διασφάλιση της απρόσκοπτης μετακίνησης ανθρώπων και εμπορευμάτων ήταν κάτι το πρακτικώς αδύνατον¹³⁸.

Οι πειρατές και οι κουρσάροι της εποχής, ορμώμενοι είτε από τη θρησκευτική τους πίστη, είτε επιδιώκοντας να αυξήσουν τη σφαίρα επιρροής κάποιας πολιτικής εξουσίας με την επίδειξη δύναμης, ενίσχυσαν με τη δράση τους την όξυνση του εμπορικού και πολιτικού ανταγωνισμού στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου¹³⁹. Φυσικά, εκτός των ατομικών ή συλλογικών κινήτρων, κοινός παρονομαστής πίσω από κάθε πειρατική ενέργεια, ήταν η λεηλασία και η αποκόμιση άμεσου κέρδους από αυτήν. Πέρα από τους θαλάσσιους ταξιδευτές και τους εμπόρους, θύματα αυτού του είδους των επιδρομών ήταν, όπως ειπώθηκε, και οι κάτοικοι των παράλιων περιοχών και των νησιών. Χωρίς ίχνος αμφιβολίας, το επικερδέστερο εμπορεύσιμο αγαθό, απόρροια των πειρατικών επιδρομών, ήταν ο άνθρωπος, ενώ η καταγωγή των θυμάτων της πειρατείας στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου ήταν ως επί το πλείστον βυζαντινή¹⁴⁰.

¹³⁷ LAIOU, *Constantinople and the Latins*, σ. 272.

¹³⁸ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους Αγίους*, σ. 190.

¹³⁹ Ό.π., σ. 184.

¹⁴⁰ ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, *Ιστορία της πειρατείας*, σ. 389-390.

Επομένως, η μελέτη του φαινομένου της πειρατείας σε σχέση με αυτό του δουλεμπορίου -ειδικά για την περίοδο που εξετάζεται- είναι πολύ σημαντική. Οι συνεχείς πειρατικές επιθέσεις στην ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου και των παραλίων του, σήμαινε τις περισσότερες φορές και τον εξανδραποδισμό μέρους ή του συνόλου του πληθυσμού της περιοχής υπό λεηλασία. Τα θύματα των πειρατικών επιδρομών και των πολεμικών συγκρούσεων στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου, αποτελούσαν εμπορεύσιμο αγαθό και εισέρχονταν κατ' αυτόν τον τρόπο στο δίκτυο του ακμαιότατου εμπορίου σκλάβων. Όσοι από αυτούς ήταν σημαντικά ή ευκατάστατα πρόσωπα συνιστούσαν ειδικό στόχο για τους πειρατές, οι οποίοι γνώριζαν ότι οι αιχμάλωτοί τους μπορούσαν να απελευθερωθούν με την καταβολή υψηλότατων λύτρων. Από τον 15^ο αιώνα κι έπειτα, η πειρατεία έγινε τρόπος ζωής στις θάλασσες του Αιγαίου, πλήρως αλληλένδετος με το συμβατικό εμπόριο¹⁴¹.

¹⁴¹ ΜΕΡΓΙΑΛΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους Αγίους*, σ. 201.

Κεφάλαιο Γ': Το δουλεμπόριο την εποχή των Παλαιολόγων.

1. Διπλωματικές επαφές Βυζαντίου και Μαμελούκων.

Το δουλεμπόριο αποδείχθηκε ένα από τα χειρότερα προβλήματα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η βυζαντινή κοινωνία κατά την Παλαιολόγεια περίοδο. Βυζαντινοί, εντός και εκτός των ορίων του βυζαντινού κράτους ήρθαν αντιμέτωποι με τη λεηλασία, τον εξανδραποδισμό και τελικώς τη διακίνησή τους στα δουλεμπορικά κέντρα του μεσογειακού κόσμου. Τα θύματα του δουλεμπορίου αυτού, προέρχονταν από κάθε κοινωνικό στρώμα και γίνονταν αντικείμενο αγοραπωλησιών χωρίς διάκριση για το φύλο τους, την ηλικία τους, το αν ήταν επώνυμοι ή ανώνυμοι ή το αν ανήκαν στο μοναχικό σχήμα¹⁴². Η υποδούλωση και ταπείνωση των ανθρώπων αυτών, είχε σκοπό την διάθεσή τους στο δουλεμπορικό δίκτυο, σε μια προσπάθεια να καλυφθούν οι ανάγκες σε δούλους όχι μόνο των μουσουλμανικών κρατών της Αιγύπτου και της Μικράς Ασίας, αλλά και των περιοχών της ανατολικής Μεσογείου υπό λατινική κυριαρχία και των χριστιανικών βασιλείων της νοτιοδυτικής Ευρώπης. Οι δούλοι εκτιμώνταν χρηματικά ανάλογα με το φύλο τους, την ηλικία τους, την φυσική κατάστασή τους, αλλά και τα προσόντα και τις γνώσεις τους.

Από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα είναι έκδηλη η παρουσία ενός συστήματος εμπορίας δούλων στην ανατολική Μεσόγειο, το οποίο γνωρίζει πρωτοφανή άνθιση και έχει ως βασικούς συντελεστές του Γενοβέζους. Οι έμποροι της Ιταλικής πόλης, ήδη από την περίοδο 1270-1275, διακινούσαν από την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας δούλους που προέρχονταν από τις διάφορες εθνότητες της περιοχής, με τελικό προορισμό το κράτος των Μαμελούκων από την μία και τις δυτικοευρωπαϊκές αγορές δούλων από την άλλη.

Η Αίγυπτος των Μαμελούκων θα αποτελούσε μια από τις πιο σταθερές πηγές ζήτησης σκλάβων από το 1250 έως και το 1517. Πέρα από την εισροή

¹⁴² ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό», σ. 971.

σκλάβων γυναικείου φύλου που προορίζονταν για τα χαρέμια, σημαντικότερη είναι η εισαγωγή ανδρών σκλάβων με σκοπό την επάνδρωση όχι μόνο των κατώτερων κλιμακίων του μαμελουκικού στρατού, αλλά κυρίως τις πανίσχυρης στρατιωτικής ελίτ¹⁴³. Αποτελέσματα νεότερης έρευνας πάνω στη διπλωματία και τις πολιτικές στρατολόγησης των Μαμελούκων σουλτάνων, καθώς και στοιχεία από γενοβέζικες αρχειακές πηγές της περιοχής της Μαύρης Θάλασσας, υποδεικνύουν μια αρκετά περίπλοκη και ρευστή κατάσταση¹⁴⁴.

Αρχικά, ο θεσμός των Μαμελούκων είναι ένα φαινόμενο *sui generis*. Είχε ήδη μακρά ιστορία στον μουσουλμανικό κόσμο πριν από την περίοδο υπό εξέταση. Ήδη από το α' τρίτο του 9^{ου} αιώνα, με πρωτοβουλία των Χαλίφηδων της Αιγύπτου και των αξιωματικών και αξιωματούχων τους, ξεκίνησε η δημιουργία μονάδων που αποτελούνταν από σκλάβους στρατιώτες ονόματι *ghulam*. Οι μονάδες αυτές απαρτιζόνταν κυρίως από νέους σε ηλικία Τούρκους, που προέρχονταν από τις ευρασιατικές στέπες. Στις βενετικές και γενοβέζικες πηγές στα λατινικά, ο όρος *de genere Tartarorum*, χρησιμοποιείται τόσο συχνά που μάλλον συνιστούσε μια γενίκευση για όλους τους μη χριστιανούς που κατοικούσαν στις βορειανατολικές ακτές της Μαύρης Θάλασσας. Παρά τη συχνή χρήση του όρου αυτού, κάποιοι νοτάριοι, που πιθανώς είχαν περάσει περισσότερο χρόνο στην Ανατολή, φαίνεται να είχαν καλύτερη κατανόηση των διαφορών μεταξύ Τατάρων, Μογγόλων, Κιρκασίων, Αλανών και άλλων εθνοτήτων της περιοχής. Οι σκλάβοι που πωλούνταν ως Βούλγαροι τον 14^ο και τον 15^ο αιώνα συνήθως είχαν βαλκάνια προέλευση, ενώ οι χριστιανοί υπήκοοι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, συνήθως περιγράφονταν ως Έλληνες.

Ήδη από τα τέλη του 9^{ου} αιώνα, μονάδες μαμελούκων έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη στρατιωτική και πολιτική ζωή σε πολλές από τις μουσουλμανικές περιοχές της Ανατολής. Ακόμα και μετά την εμφάνιση των Σελτζούκων στην περιοχή, σκλάβοι-στρατιώτες τουρκικής καταγωγής παρέμεναν στο κύριο σώμα των στρατών των περισσότερων μουσουλμανικών κρατών. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι τέτοιου είδους στρατιωτικές μονάδες αντιμετώπιζαν κατά κύριο λόγο οι Σταυροφόροι. Η χρήση των μονάδων αυτών έφερε τη σταδιακή ισχυροποίηση τους, με αποτέλεσμα μια ομάδα Μαμελούκων αξιωματικών να

¹⁴³ HEYD, *Histoire du commerce*, σ. 955.

¹⁴⁴ CLUSE - AMITAI, «Introduction», σ. 19.

δημιουργήσει, με τη δύναμη των όπλων, ένα κράτος από την Αίγυπτο μέχρι τη Συρία. Κατ'αυτόν τον τρόπο, δημιουργήθηκε από Μαμελούκους στρατιώτες και διοικητές, μια πολιτική και στρατιωτική ελίτ, από τις τάξεις της οποίας ανακηρυσσόταν ο Σουλτάνος¹⁴⁵. Ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά του νέου αυτού κράτους, ήταν η συνεχής ανάγκη για νεοσύλλεκτους σκλάβους¹⁴⁶.

Το γεγονός ότι οι απόγονοι των μαμελούκων δεν θεωρούνταν και οι ίδιοι μαμελούκοι, οδήγησε σε ένα πολύπλοκο σύστημα εμπορίας νεαρών σκλάβων με προέλευση από τις στέπες στον βορρά της Μαύρης Θάλασσας και την παρευξείνια περιοχή. Οι συνεχείς συγκρούσεις μεταξύ των διαφόρων εθνοτήτων στις περιοχές αυτές (Ρωσοί, Αλανοί, Κιρκάσιοι, Τατάροι κ.α) και οι συχνές ληστρικές επιδρομές, είχαν ως αποτέλεσμα τον εξανδραποδισμό πληθυσμών και έναν διαρκή ανεφοδιασμό των αγορών με ανθρώπινο εμπόρευμα¹⁴⁷. Δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις πώλησης παιδιών από τους ίδιους τους γονείς τους¹⁴⁸.

Χρησιμοποιώντας αρχειακό υλικό από τη Γένοβα, βυζαντινά χρονικά καθώς και δυτικοευρωπαϊκά πολεμικά κείμενα που αναφέρονται σε σταυροφορίες, πληροφορούμαστε για ένα πολύπλοκο εμπορικό σχήμα στο οποίο συμμετείχαν, οι Μογγόλοι της Χρυσής Ορδής, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας καθώς και μουσουλμάνοι και Ιταλοί έμποροι και πλοιοκτήτες. Κύριο μέλημα των προμηθευτών και εμπόρων των Μαμελούκων ήταν η εξεύρεση και αιχμαλωσία ανδρών, που ανήκαν στα φιλοπόλεμα και αξιόμαχα φύλα των περιοχών της Μαύρης Θάλασσας με σκοπό την αναγκαστική στρατολόγηση τους στα στρατεύματα του Μαμελούκου Σουλτάνου¹⁴⁹. Είναι εντυπωσιακή η ύπαρξη ενός δικτύου με τέτοια γεωγραφική εξάπλωση και τέτοια πολιτική σημασία, με σκοπό τη διακίνηση δούλων. Σημαντικότερο λιμάνι στο δίκτυο αυτό ήταν το - γενοβέζικων συμφερόντων- λιμάνι του Καφά, στην περιοχή της Κριμαίας.

Ο Βίος του νεομάρτυρα Μιχαήλ Αλεξανδρείας γραμμένος από τον Θεόδωρο Μετοχίτη, παρέχει χρήσιμες πληροφορίες, όχι μόνο για το τι μπορούσε να αντιμετωπίσει ένα υποδουλωμένο άτομο, αλλά και για τις σχέσεις μεταξύ της

¹⁴⁵ CLUSE - AMITAI, «Introduction», σ. 20

¹⁴⁶ Βλ. 'Ο.π., σ. 21.

¹⁴⁷ ΜΟΣΧΟΝΑΣ, "Η αγορά των δούλων", σ. 251.

¹⁴⁸ 'Ο.π., σ. 251. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται και στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο, βλ. HADJINICOLAOU-MARAVA, *Recherches*, σ. 97-99.

¹⁴⁹ CLUSE - AMITAI, «Introduction», σ. 21.

Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και των Μαμελούκων¹⁵⁰. Γεννημένος από χριστιανούς γονείς στην περιοχή της Σμύρνης, ο Μιχαήλ αιχμαλωτίστηκε από τους Τούρκους ενώ ήταν ακόμη παιδί και πουλήθηκε στην Αίγυπτο. Εκεί εξισλαμίστηκε χωρίς αντίσταση, πράξη που περιγράφεται από τον Μετοχίτη ως κάτι το απαράδεκτο και ειδωλολατρικό. Σύμφωνα με το κείμενο, ο προσηλυτισμός του Μιχαήλ στο Ισλάμ οφειλόταν εξ' ολοκλήρου στο νεαρό της ηλικίας του Αγίου. Εξαιτίας της σωματικής του δύναμης ο Μιχαήλ προσχώρησε στις τάξεις των Μαμελούκων, όπου απέδειξε την αξία του. Η περιγραφή της ζωής του Αγίου μέχρι αυτό το σημείο μοιάζει πιστευτή, καθώς αυτές ακριβώς ήταν οι πρακτικές με τις οποίες εξασφάλιζαν νέους στρατιώτες οι Μαμελούκοι. Πέρα από τους σκλάβους με προέλευση τις βόρειες ακτές της Μαύρης Θάλασσας, οι χριστιανοί, οι οποίοι είχαν αιχμαλωτιστεί κατά τη διάρκεια πολεμικών επιδρομών, αποτελούσαν μια υπολογίσιμη ομάδα προς αγορά και στρατολόγηση¹⁵¹.

Ο νεομάρτυρας Μιχαήλ, παρά τον φαινομενικό του προσηλυτισμό στο Ισλάμ, διατηρούσε ακμαίο το πνεύμα του και σύμφωνα με το κείμενο αναζήτησε επικοινωνία με τον επικεφαλής της χριστιανικής κοινότητας. Επιθυμώντας να επιστρέψει στην χριστιανική πίστη, σχεδίασε τη φυγή του από την Αίγυπτο. Ενώ βρισκόταν μπροστά σε αυτήν την απόφαση, μια ευκαιρία για να διαφύγει του παρουσιάστηκε με τη μορφή μιας πρεσβείας που εμφανίστηκε στην Αίγυπτο και εκπροσωπούσε τον Βυζαντινό αυτοκράτορα. Όπως φαίνεται, ήταν αρκετά σύνηθες για τον αυτοκράτορα να στέλνει διπλωματικές αποστολές στον σουλτάνο¹⁵².

Η αναφορά αυτή αντιστοιχεί απόλυτα με τα ιστορικά γεγονότα, καθώς ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος έστελνε διπλωμάτες και πρεσβευτές στους Μαμελούκους σουλτάνους προκειμένου να εγκαθιδρύσει αγαστές σχέσεις μαζί τους. Φαίνεται ότι οι προσπάθειες αυτές συνεχίστηκαν και μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261¹⁵³. Ο αυτοκράτορας ήταν αποφασισμένος να διασφαλίσει τις καλές σχέσεις της αυτοκρατορίας του με τους πανίσχυρους γείτονες της, όπως ήταν οι Μογγόλοι της Χρυσής Ορδής και οι

¹⁵⁰ ΒΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛ, σ. 670-678.

¹⁵¹ PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade», σ. 168.

¹⁵² ΒΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛ, σ. 672.

¹⁵³ PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade», σ. 168.

Μαμελούκοι της Αιγύπτου. Αντίστοιχα, οι Μαμελούκοι είχαν ως πρώτη προτεραιότητα τη διασφάλιση της συνεχιζόμενης ροής σκλάβων από τις Βόρειες οροσειρές του Καυκάσου, την περίοδο που αυτοί απειλούνταν από το Μογγολικό Ιλ-Χανάτο της Περσίας¹⁵⁴.

Έτσι λοιπόν, χάρη στις συγκεκριμένες επιθυμίες των ηγεμόνων των δύο κρατών, από το 1261 έως και το 1281, το Σουλτανάτο των Μαμελούκων επικύρωσε έναν αριθμό από συνθήκες με τον Μιχαήλ Η', που διασφάλιζαν την ελεύθερη προσπέλαση του Βοσπόρου για εμπορικά πλοία που είχαν ως τελικό προορισμό τους την Αίγυπτο. Ειδικότερα, η συνθήκη του 1281, μεταξύ του Μιχαήλ και του σουλτάνου Qalawun περιείχε συγκεκριμένους όρους που διασφάλιζαν την ανεμπόδιστη κυκλοφορία αιγυπτιακών εμπορικών πλοίων σε βυζαντινά νερά¹⁵⁵. Αναφερόταν συγκεκριμένα σε πλοία με δούλους που προέρχονταν από το λιμάνι της Σουγδαίας στη Χερσόνησο της Κριμαίας. Μόνη εξαίρεση σε αυτές τις συνθήκες, αποτελούσαν οι περιπτώσεις δούλων που ήταν χριστιανοί. Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι Βυζαντινοί διαφύλατταν το δικαίωμα να παρεμποδίζουν τη διέλευση των πλοίων σύμφωνα με τη θρησκευτική τους παράδοση. Επιπλέον, συμφωνήθηκε ότι εάν ένας υπήκοος του σουλτάνου επιθυμούσε να πουλήσει στην Αίγυπτο χριστιανό δούλο σε αυτοκρατορικό διπλωμάτη, αυτό θα επιτρεπόταν¹⁵⁶. Επομένως, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι το δουλεμπόριο ήταν ένα από τα κύρια σημεία της συμφωνίας. Φαίνεται ότι η άδεια για ανεμπόδιστη κυκλοφορία των δουλεμπορικών πλοίων με κατεύθυνση την Αίγυπτο δόθηκε χωρίς ιδιαίτερο πρόβλημα από τον αυτοκράτορα, αλλά όταν φάνηκαν οι συνέπειες της απόφασης αυτής δεν μπορούσε να την ανακαλέσει¹⁵⁷.

Ο δομινικανός μοναχός Guillaume Adam, ο οποίος περίπου το 1316-1317 έγραψε μία πραγματεία για την ανακατάληψη των Αγίων τόπων από τους μουσουλμάνους, επιβεβαιώνει την εικόνα των καλών σχέσεων μεταξύ

¹⁵⁴ Βλ. PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade», σ. 168, σημ. 21.

¹⁵⁵ PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade», σ. 169.

¹⁵⁶ HOLT, *Early Mamluk Diplomacy*, σ. 123-124.

¹⁵⁷ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, Ι, σ. 101-102. Σύμφωνα με τον Γρηγορά ο διαρκής ανεφοδιασμός των Μαμελούκων με νέους στρατιώτες ήταν μακροπρόθεσμα ασύμφορος για την Βυζαντινή Αυτοκρατορία καθώς με τον τρόπο αυτό ενισχύοταν ένας μελλοντικός εχθρός της αυτοκρατορίας.

Μαμελούκων και Βυζαντινής αυτοκρατορίας¹⁵⁸. Στο έργο του, αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, την οποία παρουσιάζει ως ένα εμπόδιο για την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων. Σύμφωνα με αυτόν, ο Βυζαντινός Αυτοκράτορας και ο Μαμελούκος Σουλτάνος πολύ συχνά υπέγραφαν συνθήκες ειρήνης και αντάλλασσαν δώρα μεταξύ τους μέσω πρεσβειών.

Επιστρέφοντας στο αγιολογικό κείμενο του Μετοχίτη, ο νεομάρτυρας Μιχαήλ, μόλις έμαθε για την παρουσία των βυζαντινών απεσταλμένων, επιχείρησε να έρθει σε επικοινωνία μαζί τους, ενημερώνοντάς τους για τα σχέδια του. Ωστόσο, η φυγή του δεν μπόρεσε να γίνει εφικτή καθώς προδόθηκε και παραδόθηκε στις ισλαμικές αρχές. Ο Μιχαήλ ανοικτά πλέον ομολόγησε την πίστη του, αποτάσσοντας το Ισλάμ. Οι Μαμελούκοι επιχείρησαν να του αλλάξουν γνώμη, αρχικά μέσω υποσχέσεων και χρημάτων και στη συνέχεια μέσω βασανιστηρίων. Ο Μιχαήλ δεν υπέκυψε και οδηγήθηκε στον θάνατό του. Το κείμενο του Μετοχίτη για τον νεομάρτυρα Μιχαήλ αποτελεί ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για τις σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Μαμελούκων στις αρχές του 14^{ου} αιώνα καθώς αντλούνται πληροφορίες για τη μοίρα ενός σκλάβου από τη στιγμή της αιχμαλωσίας του, μέχρι και την πώληση του, αλλά και στοιχεία για την παρουσία βυζαντινών εμπόρων στην Αλεξάνδρεια¹⁵⁹.

Τη στιγμή που περιγράφεται η εκτέλεση του νεομάρτυρα από τον Μετοχίτη, πληροφορούμαστε ότι οι άνθρωποι που βρίσκονταν στην Αλεξάνδρεια καθηλώθηκαν από το θέαμα. Η Αλεξάνδρεια ήταν ένα πλούσιο εμπορικό κέντρο και ο Μετοχίτης περιγράφει συγκεκριμένα τους Βυζαντινούς, οι οποίοι βρίσκονταν στην πόλη για διπλωματικούς ή εμπορικούς λόγους¹⁶⁰. Γίνεται αναφορά επίσης σε Ιταλούς, από τους οποίους είναι πάντα γεμάτη η πόλη καθώς επίσης και Ρώσους, Άραβες, Σύριους και μια πρεσβεία Σέρβων. Η εθνολογική αυτή καταγραφή, πέρα από μαρτυρία για το πόσο κοσμοπολίτικη

¹⁵⁸ GUILLAUME ADAM, «De modo sarracenos extirpandi». σ. 529.

¹⁵⁹ PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade», σ. 170.

¹⁶⁰ BENJAMIN OF TUDELA, *The Itinerary*, σ. 67–69 (στα εβραϊκά), σ. 76(μετάφραση). Δεν είναι γνωστό αν υπήρχε μόνιμη παρουσία βυζαντινών εμπόρων στην Αλεξάνδρεια πριν από αυτό και κατά τη διάρκεια του δέκατου τρίτου και του δέκατου τέταρτου αιώνα αλλά ο Εβραίος ταξιδιώτης Βενιαμίν της Τουδελης που επισκέφθηκε την Αίγυπτο το 1165 αναφέρει πως όλα τα έθνη είναι παρόντα στην Αλεξάνδρεια συμπεριλαμβανομένων και ανθρώπων από τη Ρωμανία εννοώντας τους Βυζαντινούς. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε βυζαντινή δραστηριότητα στην Αίγυπτο την περίοδο εκείνη.

ήταν τότε η Αλεξάνδρεια, περιέχει και μια από τις σπάνιες αναφορές σε βυζαντινούς εμπόρους στην Αλεξάνδρεια. Όπως έχει αναφέρει η Λαΐου, ο βυζαντινός έμπορος είναι μια φιγούρα που σπάνια συναντάει κανείς στις πηγές¹⁶¹. Παρόλα αυτά, ο Jacobi έχει καταφέρει να υποδείξει πρόσφατα, ότι οι πηγές παρά τη σπανιότητα και την αποσπασματική τους φύση, υποδεικνύουν μια συνέχιση του βυζαντινού εμπορίου με την πόλη της Αλεξάνδρειας, κατά τη διάρκεια της μαμελουκικής περιόδου¹⁶². Το κατά πόσο αυτή η εμπορική παρουσία και δραστηριότητα υποδηλώνει και ενασχόληση με το εμπόριο δούλων, παρόλο που δεν επιβεβαιώνεται, δεν μπορεί να αποκλειστεί.

Επομένως, γίνεται κατανοητό το πώς η ανάγκη για την εξασφάλιση μιας συνεχόμενης ροής σκλάβων από τις παρευξείνιες χώρες προς την Αίγυπτο δια μέσω της Κωνσταντινούπολης, οδήγησε στη δημιουργία ενός ισχυρού πλαισίου διπλωματικών σχέσεων μεταξύ του Βυζαντινού Αυτοκράτορα και του Σουλτάνου των Μαμελούκων. Οι διακρατικές αυτές συμφωνίες προέβλεπαν την απρόσκοπτη διακίνηση δούλων και παράλληλα διασφάλιζαν όχι μόνο την παρουσία και δραστηριοποίηση των Βυζαντινών εμπόρων στην Αίγυπτο, αλλά και την ασφάλεια των χριστιανικών κοινοτήτων που βρίσκονταν εκεί¹⁶³.

Οι Βενετοί είχαν πλήρη επίγνωση των εμπορικών δραστηριοτήτων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με την Αίγυπτο. Η γνώση αυτή, αποτυπώνεται από τα γραπτά του Marino Sanudo, ο οποίος έζησε μεγάλο μέρος της ζωής του στην ανατολική Μεσόγειο. Στην πραγματεία του με τίτλο *Secreta Fidelium Crucis*, που γράφτηκε με σκοπό την ανάκτηση των Αγίων Τόπων από τις χριστιανικές δυνάμεις της Δύσης, προτείνει την καταπίεση του εμπορίου μεταξύ Βυζαντίου και Αιγύπτου καθώς και των μεταξύ τους πρεσβειών. Στο κείμενο του υποστήριξε ότι η κατάκτηση και η πτώση του Αιγυπτιακού κράτους, όχι μόνο θα οδηγήσει στην επαναφορά των Αγίων Τόπων σε χριστιανικά χέρια αλλά

¹⁶¹ LAIOU, «The Greek Merchant», σ. 96, 99.

¹⁶²Βλ. JACOBY, «Byzantine Traders», σ. 265. Φαίνεται ότι το εμπόριο αυτό ήταν πολύ περισσότερο έντονο και πιο πολυποίκιλο από όσο πιστευόταν μέχρι τώρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μεταφορά βυζαντινών εμπόρων μαζί με τα εμπορεύματά τους από έναν Γενοβέζο καπετάνιο το 1290 τους προς την Αλεξάνδρεια έναντι 500 υπερπύρων. Το ποσό αυτό σύμφωνα με το Jacoby υποδεικνύει ότι η αξία των εμπορεύσιμων αγαθών που μεταφέρονταν από τους εμπόρους αυτούς θα βρισκόταν μεταξύ 25.000 και 50.000 υπερπύρων. Επομένως φαίνεται ότι στο εμπόριο αυτό εμπλέκονταν μεγάλα χρηματικά ποσά.

¹⁶³. ό.π, σ. 265.

παράλληλα θα φέρει και την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας¹⁶⁴.

Τον 14^ο αιώνα, το Βυζάντιο αποτελούσε έναν σημαντικό εμπορικό συνεργάτη της Αιγύπτου, καθώς το δουλεμπόριο δια μέσω των θαλάσσιων οδών συνέχιζε να ανθεί. Το φαινόμενο αυτό αποδεικνύεται από το παρακάτω νομικό συμβάν: το 1339 κάποιοι χριστιανοί, πιθανώς Μελικίτες δηλαδή αραβόφωνοι χριστιανοί, κατηγορήθηκαν για πρόκληση πυρκαγιάς στη Δαμασκό και καταδικάστηκαν σε θάνατο. Ο Μαμελούκος σουλτάνος προσπάθησε να πείσει τον κυβερνήτη της Δαμασκού να ακυρώσει την απόφαση αυτή τονίζοντας ότι σε διαφορετική περίπτωση οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης μπορεί να οδηγούνταν σε ανάλογη μεταχείριση των μουσουλμάνων εμπόρων της πόλης τους¹⁶⁵. Μια τελευταία ένδειξη που διαθέτουμε για τη διαρκή σημασία που είχαν οι εμπορικές σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Αιγύπτου, είναι το αίτημα του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου να καθιερωθεί μια βυζαντινή πρεσβεία στην Αλεξάνδρεια το 1385¹⁶⁶. Ο Σουλτάνος έκανε δεκτό το αίτημα αυτό και ιδρύθηκε μόνιμη βυζαντινή πρεσβεία μάλλον το 1386. Βυζαντινή παρουσία στην Αλεξάνδρεια μαρτυρείται μέχρι και το 1422 με την ύπαρξη μιας μικρής ομάδας εμπόρων¹⁶⁷. Οι διακρατικές συμφωνίες μεταξύ της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και των Μαμελούκων της Αιγύπτου, επέτρεψαν τις φιλικές σχέσεις της αυτοκρατορίας με μια από τις μεγαλύτερες δυνάμεις του μουσουλμανικού κόσμου. Η διπλωματική αυτή πολιτική ενδεχομένως επέτρεπε στο βυζαντινό κράτος μια περισσότερο δυναμική εξωτερική πολιτική έναντι των γειτονικών της λατινικών κρατιδίων.

¹⁶⁴ SANUDO, *The Book of the Secrets*, σ. 86, 137-139, 153-154

¹⁶⁵ LABIB, *Handelsgeschichte Ägyptens*, σ. 107.

¹⁶⁶ Ό.π, σ., 343.

¹⁶⁷ Ό.π, σ., 263-265.

2. Οι Βυζαντινοί ως θύματα του δουλεμπορίου.

Η βασική διαδρομή του δουλεμπορικού δικτύου στην ανατολική Μεσόγειο ξεκινούσε, όπως αναφέρθηκε, από τις βόρειες ακτές της Μαύρης Θάλασσας και είχε ως τελικό προορισμό την Αίγυπτο. Στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, παρατηρείται η δημιουργία και η άνθιση ενός δεύτερου δουλεμπορικού δικτύου. Η ανάπτυξη του, συνδεόταν άμεσα με την παρουσία των τουρκομανικών εμιράτων στα παράλια της Μικράς Ασίας¹⁶⁸. Το δίκτυο αυτό, είχε τις βάσεις του στις επιθέσεις των Τούρκων έναντι των χριστιανών γειτόνων τους, οι οποίες εξασφάλιζαν τη σταθερή παρουσία έμψυχου εμπορεύματος. Πιο συγκεκριμένα, το κυρίαρχο εμπόρευμα, φαίνεται να απαρτιζόταν από βυζαντινούς σκλάβους¹⁶⁹, οι οποίοι είχαν βρεθεί στη θέση αυτή κυρίως ως συνέπεια του ισλαμικού Ιερού Πολέμου και της αδυναμίας της βυζαντινής ηγεσίας να προασπίσει τους πληθυσμούς της Μικράς Ασίας. Η νέα δουλεμπορική διαδρομή ξεκινούσε από τις πόλεις και τα λιμάνια της Μικράς Ασίας, και τα θύματά της ήταν κατά κύριο λόγο οι βυζαντινοί πληθυσμοί της Μικράς Ασίας και του Αιγαίου. Ο συνηθέστερος προορισμός για τους σκλάβους αυτούς, ήταν οι αγορές της δυτικής Ευρώπης, έχοντας ως ενδιάμεσο σταθμό το νησί της Κρήτης.

Το φαινόμενο του δουλεμπορίου, κατά τον 14ο αιώνα απέκτησε τεράστια σπουδαιότητα για την οικονομία της ανατολικής Μεσογείου. Την περίοδο αυτή, ο άνθρωπος ως εμπόρευμα, παίρνει θέση δίπλα σε προϊόντα ευρείας κατανάλωσης όπως ήταν το σιτάρι, το λάδι, το αλάτι αλλά και οι πρώτες ύλες όπως το βαμβάκι και η στύψη¹⁷⁰. Οι δούλοι αποτελούσαν το πολυτιμότερο εμπορεύσιμο αγαθό στην περιοχή. Το γεγονός αυτό, μπορεί να ερμηνευθεί από τη χρησιμότητά τους τόσο στον μουσουλμανικό όσο και τον χριστιανικό κόσμο. Έτσι, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, το φαινόμενο του δουλεμπορίου εξυπηρετούσε τόσο τους Τούρκους, όσο και τις χριστιανικές δυνάμεις. Από τη μια, τα τουρκομανικά εμιράτα σε μεγάλο βαθμό βασίζονταν οικονομικά στην

¹⁶⁸ CARR, *Merchant Crusaders*, σ. 57.

¹⁶⁹ VRYONIS, *The Decline*, σ. 269.

¹⁷⁰ BALARD, «Gênes et la mer Noire», σ. 44-45.

αιχμαλώτιση Βυζαντινών, οι οποίοι διοχετεύονταν στο δουλεμπορικό δίκτυο, και από την άλλη οι Λατίνοι είχαν άμεση ανάγκη από εργατικό δυναμικό για τα νεοσύστατα κράτη τους στην Ανατολή.

Η πρωτοφανής ανάπτυξη του δουλεμπορίου κατά τον 14^ο αιώνα, πέρα από οικονομικούς λόγους, μπορεί να ερμηνευθεί και από τις εξελίξεις στο πολιτικό επίπεδο. Αρχικά, οι διαρκείς μεταβολές στον πολιτικό χάρτη της ανατολικής Μεσογείου, χάρη στην παράλληλη συνύπαρξη πολλών πολιτικών, στρατιωτικών, οικονομικών και θρησκευτικών παραγόντων στον ίδιο γεωγραφικό χώρο, οδήγησαν σε μια ασταθή πολιτική και στρατιωτική κατάσταση. Το δουλεμπόριο, ακριβώς λόγω της φύσης του, ευνοήθηκε από την ύπαρξη μιας τόσο μεταβλητής κατάστασης¹⁷¹. Για τον λόγο αυτό, την ίδια στιγμή που αναπτύχθηκε με ταχείς ρυθμούς το δουλεμπόριο, παρατηρήθηκε και η ταυτόχρονη αύξηση των φαινομένων πειρατείας, που αποτέλεσαν έναν ακόμη τρόπο για την εξασφάλιση ανθρώπινου εμπορεύματος σε μεγάλες ποσότητες¹⁷². Όπως φαίνεται, τόσο το δουλεμπόριο όσο και η πειρατεία, ωφελήθηκαν, από τον πολιτικό κατακερματισμό και την αστάθεια που επικρατούσαν αυτήν την περίοδο στην ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου. Με τα συμφέροντα των πολιτικών δυνάμεων να συγκρούονται συνεχώς, η προστασία του άμαχου πληθυσμού από τις πειρατικές επιδρομές και τον εξανδραποδισμό, δεν αποτελούσε προτεραιότητα για κανέναν¹⁷³, γεγονός με βαρύτατες συνέπειες για τους Βυζαντινούς πληθυσμούς.

Πέρα από αυτούς τους παράγοντες, στα μέσα του αιώνα παρατηρήθηκε μια μεγάλη δημογραφική κρίση που αποτέλεσε σημείο αναφοράς όχι μόνο για την περιοχή της ανατολικής Μεσογείου αλλά και για τη Δυτική Ευρώπη. Το ξέσπασμα και η ραγδαία εξάπλωση της επιδημίας του Μαύρου Θανάτου (1347-1349), επέφερε ταχύτατη μείωση τόσο του αστικού όσο και του αγροτικού πληθυσμού¹⁷⁴. Η σημαντικότερη αυτή κρίση και ο τεράστιος αριθμός θανόντων στην Ευρώπη και την ανατολική Μεσόγειο είχαν ως άμεσο επακόλουθο την αύξηση της ζήτησης σκλάβων. Απαιτούνταν μεγάλος αριθμός εργατών για να καλύψουν τις ανάγκες των εμπορικών συντεχνιών αλλά και των μεγάλων

¹⁷¹ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό», σ. 973

¹⁷² KARPOV, «Hunting for People», σ. 68.

¹⁷³ LOCK, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, σ. 191, 409.

¹⁷⁴ Ό.π., σ. 975.

εμπορικών οίκων της Ιταλίας. Ταυτόχρονα, υπήρχε μεγάλη ανάγκη για σκλάβους που προορίζονταν για οικιακή χρήση αλλά και για χειρωνακτικές εργασίες στην ύπαιθρο¹⁷⁵. Η τρομερή αυτή ζήτηση στην αγορά των σκλάβων, οδήγησε στην αύξηση της τιμής πώλησης τους, η οποία μέσα σε μισό αιώνα διπλασιάστηκε¹⁷⁶.

Η αύξηση στην τιμή των σκλάβων ήταν ιδιαίτερα εμφανής για την περίπτωση της Γένοβας. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 13^{ου} αιώνα, η μέση τιμή για έναν σκλάβο ήταν 15 με 16 γενοβέζικες λίρες. Μέχρι το 1348 θα παρατηρηθεί μια σταθερή άνοδος, ενώ τις χρονιές που ακολούθησαν τον Μαύρο Θάνατο, οι τιμές των σκλάβων εκτοξεύθηκαν. Την περίοδο 1350-1360, οι άνδρες πωλούνταν για 35 λίρες κατά μέσο όρο, ενώ οι γυναίκες για 55 λίρες. Το φαινόμενο αυτό, δεν είναι αποκλειστικό των αγορών της Γένοβας, καθώς παρόμοια αύξηση μπορούσε να ανιχνευθεί στα δουλεμπορικά κέντρα της Βενετίας, της Καταλονίας και της Μέσης Ανατολής¹⁷⁷.

Στο επικερδέστατο εμπόριο δούλων που δημιουργήθηκε, πρωταγωνιστές ήταν οι περισσότεροι λαοί της Μεσογείου, οι οποίοι ωστόσο είχαν διαφορετικούς ρόλους. Όπως θα αναλυθεί παρακάτω, οι Τούρκοι και οι Καταλανοί απασχολούνταν κατά κύριο λόγο με την αιχμαλώτιση των θυμάτων του δουλεμπορίου, και λιγότερο με την εμπορεία τους. Αντιθέτως, οι Βενετοί και οι Γενοβέζοι διακρίνονταν πρωτίστως ως δουλέμποροι, αναλαμβάνοντας την αγορά των σκλάβων από τις περιοχές που αιχμαλωτίζονταν, και την ακόλουθη διάθεσή τους στα σκλαβοπάζαρα της Δύσης¹⁷⁸. Αν και η διαφορά μεταξύ των κυνηγών ανθρώπων και των εμπόρων είναι συνήθως διακριτή, κάποιες φορές οι ρόλοι εναλλάσσονταν.

Το φαινόμενο της μαζικής αιχμαλώτισης βυζαντινών πληθυσμών και η διάθεσή τους στο δουλεμπορικό δίκτυο, που είχε συσταθεί εκείνη την εποχή στην ανατολική Μεσόγειο, κυρίως από τους Τούρκους αλλά και από τους Καταλανούς, είχε τις ρίζες του στην αποδυνάμωση του βυζαντινού κράτους

¹⁷⁵ ORIGO, «The Domestic Enemy», σ. 324.

¹⁷⁶ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 555.

¹⁷⁷ BALARD, «Slavery in the Latin Mediterranean», σ. 244.

¹⁷⁸ Η βασική διαφορά στο δουλεμπόριο των δύο πόλεων, είναι η περιοχές διάθεσης των σκλάβων. Ενώ η Βενετία πουλούσε τους σκλάβους της στη βόρεια και τη νότια Ιταλία, δεν τροφοδοτούσε τις ισπανικές αγορές όπως έκαναν η Γένοβα, βλ. ό.π., σ. 251.

αλλά και τη συρρικνωμένη στρατιωτική του δύναμη στην οποία είχε επέλθει από την τελευταία δεκαετία του 13ου αιώνα. Έτσι, ο 14^{ος} αιώνας χαρακτηρίστηκε από την αδυναμία της βυζαντινής ηγεσίας να ανταπεξέλθει στρατιωτικά στις εξελίξεις. Ταυτόχρονα, η άναρχη κατάσταση στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας και οι εμφύλιοι πόλεμοι του 14ου αιώνα υπήρξαν αναμφίβολα σημαντικοί κατασταλτικοί παράγοντες. Ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα, για την ασταθή κατάσταση στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, είναι αυτό του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού. Ο βυζαντινός στρατηγός αφού κέρδισε τους Τούρκους σε μια σειρά από μάχες το 1294 και το 1295 στην κοιλάδα του Μαιάνδρου, ανακηρύχτηκε αυτοκράτορας από τους στρατιώτες του, έχοντας την υποστήριξη των ντόπιων πληθυσμών. Ωστόσο, το κίνημα του Φιλανθρωπηνού δεν στέφθηκε από επιτυχία και ο ίδιος τυφλώθηκε¹⁷⁹. Το επεισόδιο φανερώνει την αδυναμία της αυτοκρατορίας να εκμεταλλευτεί τις σπάνιες νίκες της στο ανατολικό μέτωπο και να αποτελέσει ισχυρό παράγοντα στη Μικρά Ασία¹⁸⁰. Η κατάσταση αυτή, ευνόησε την εδαφική εξάπλωση και εν τέλει την εδραίωση των Τουρκομανικών εμιράτων σε μια περιοχή της Μικράς Ασίας που αποτελούσε τον πιο ζωτικό χώρο του Βυζαντίου¹⁸¹.

Με το Βυζαντινό κράτος να είναι υποχρεωμένο να έχει στραμμένη την προσοχή του τόσο στη Δύση, όσο και στην Ανατολή, οι Τούρκοι εισβολείς επικέντρωσαν τις προσπάθειές τους εναντίον της Μικράς Ασίας, αρχικά με επιδρομές και στη συνέχεια με εκδίωξη της βυζαντινής εξουσίας. Ταυτόχρονα, οι Τουρκομάνοι ενισχύθηκαν από τον ερχομό πολλών πολεμιστών από τις περιοχές της Αραβίας και της Περσίας. Ωστόσο, η σημαντικότερη δημογραφική αλλοίωση θα προερχόταν από τους εξισλαμισμούς που πραγματοποιούσαν στις περιοχές τις οποίες κατακτούσαν. Λαμβάνοντας υπόψη τη γεωγραφική έκταση που καταλάμβαναν οι περιοχές βυζαντινών συμφερόντων, γίνεται κατανοητό ότι οι πόροι του βυζαντινού κράτους δεν ήταν επαρκείς για να διατηρήσουν ακμαία τη δύναμη της αυτοκρατορίας¹⁸². Ειδικότερα, η πτώση της Μικράς Ασίας στα χέρια

¹⁷⁹ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, Ι, σ. 197.

¹⁸⁰ Επιπλέον αποκαλύπτει και μια σύγκρουση μεταξύ της στρατιωτικής αριστοκρατίας και των ανώτατων κρατικών αξιωματούχων, βλ. KYRIAKIDIS, «The employment of large groups of mercenaries», σ. 211-212.

¹⁸¹ VRYONIS, *The Decline*, σ. 136-137.

¹⁸² Ό.π., σ. 405

των Τούρκων θα έπληττε την αυτοκρατορία ποικιλοτρόπως. Αρχικά, η απώλεια των πλούσιων μικρασιατικών επαρχιών ήταν ένα ισχυρό χτύπημα για τη βυζαντινή οικονομία. Σε στρατιωτικό επίπεδο, στέρησε την αυτοκρατορία από σημαντικές περιοχές στρατολόγησης, ενώ παράλληλα τα νέα σύνορα έφεραν τους Τούρκους πολύ κοντά στην Κωνσταντινούπολη. Παράλληλα, υπήρξαν συνέπειες και για την Εκκλησία, η οποία έχασε μεγάλο μέρος του ποιμνίου της και υπέστη τεράστια μείωση των μητροπόλεων της. Τα μεγάλα μοναστικά κέντρα της Μικράς Ασίας σχεδόν εξαφανίστηκαν, και μεγάλο μέρος της εκκλησιαστικής περιουσίας πέρασε στα χέρια των Τούρκων. Ωστόσο, η σημαντικότερη από όλες τις συνέπειες ήταν η υποδούλωση και ο εξισλαμισμός που υπέστησαν οι Βυζαντινοί πληθυσμοί¹⁸³.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1350, οι Οθωμανοί ξεκίνησαν επιθέσεις εναντίον της Βαλκανικής Χερσονήσου. Η Βυζαντινή αυτοκρατορία εξελισσόταν με γρήγορους ρυθμούς σε μια πολιτική δύναμη που αποτελούνταν από ελάχιστες εδαφικές κτήσεις. Το 1365 θα απαρτιζόταν από την Κωνσταντινούπολη και τα προάστιά της, τη Θεσσαλονίκη και τα περίχωρά της, τον αποκομμένο εδαφικά βυζαντινό Μορέα, κάποια νησιά στο Αιγαίο, όπως η Λήμνος, η Θάσος και η Τένεδος, καθώς και μερικές διάσπαρτες πόλεις όπως η Ραιδεστός και η Αγχίαλος¹⁸⁴. Οι εξελίξεις αυτές θα υποβίβαζαν την αυτοκρατορία σε δύναμη δευτερεύουσας σημασίας, ανήμπορη να αντιδράσει στις εισβολές στα εδάφη της και στην υποδούλωση των πολιτών της.

Οι επιπτώσεις που προκλήθηκαν από την αδυναμία αυτήν και τους λάθος χειρισμούς της βυζαντινής κυβέρνησης, άρχισαν να γίνονται περισσότερο φανερά από το 1300 κι έπειτα. Στη διάρκεια του 14ου και 15ου αιώνα, οι βυζαντινές νίκες στο πεδίο της μάχης ήταν ολοένα και πιο σπάνιες εξαιτίας της στρατιωτικής της ανεπάρκειας. Την ίδια στιγμή, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία σημείωσε μεγάλη πληθυσμιακή μείωση ως άμεση συνέπεια του δουλεμπορίου.

Αν και τα φαινόμενα εξανδραποδισμού Βυζαντινών από τους Τούρκους μαρτυρούνται ήδη από τον 11^ο και τον 12^ο αιώνα¹⁸⁵, το φαινόμενο πήρε τεράστιες διαστάσεις μετά την εδραίωση των Τούρκων στη Μικρά Ασία τον 14^ο αιώνα. Το γεγονός αυτό, οδήγησε σε ραγδαία αύξηση του δουλεμπορίου, το

¹⁸³ VRYONIS, *The Decline*, σ. 405-406.

¹⁸⁴ BARTUSIS, *Late Byzantine Army* σελ. 103.

¹⁸⁵ VRYONIS, *The Decline*, σ. 175, σημ. 245.

οποίο εξυπηρετούσε τα εμιράτα τόσο κοινωνικά, όσο και οικονομικά καθώς αποτελούσε τη βάση της νομαδική τους οικονομίας. Ως άμεσο αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, εξανδραποδίσθηκαν κατά χιλιάδες στις μεγάλες πόλεις και κυρίως στην ύπαιθρο.

Διαχρονικά, η νομαδική οικονομία των Τούρκων βασιζόταν στον πόλεμο, τις επιδρομές και τις λεηλασίες. Πέρα από τους παράγοντες αυτούς, σημαντική πηγή κέρδους ήταν η κτηνοτροφία, ενώ αντιθέτως η αγροτική παραγωγή δεν αποτελούσε προτεραιότητα. Άλλωστε, οι συνεχείς ληστρικές επιδρομές και η υποδούλωση των αγροτών στις περιοχές που κατακτούσαν οι Τούρκοι, δημιούργησαν απαγορευτικές συνθήκες για τη γεωργική παραγωγή¹⁸⁶. Όπως ειπώθηκε παραπάνω, στις πολεμικές και ληστρικές επιχειρήσεις των Τούρκων είχε δοθεί το ιδεολογικό πρόσημο του Ιερού Πολέμου, γεγονός που εξυπηρετούσε τόσο τις θρησκευτικές επιταγές όσο και την κοινωνική σταθερότητα στο εσωτερικό των τουρκικών εμιράτων. Το βάρος των επιθέσεων αυτών θα υπέμειναν οι Βυζαντινοί και Αρμένιοι πληθυσμοί της μικρασιατικής υπαίθρου, και σε μικρότερο βαθμό οι κάτοικοι των πόλεων¹⁸⁷. Σημαντικός αριθμός βυζαντινών αιχμαλώτων παρέμεναν στη Μικρά Ασία στην υπηρεσία των Τούρκων μετά την αιχμαλωσία τους¹⁸⁸.

Είναι γεγονός, ότι οι Τούρκοι στις νέες περιοχές που κατέκτησαν, αντιμετώπισαν δημογραφικά προβλήματα, καθώς οι ντόπιοι πληθυσμοί υπερτερούσαν αριθμητικά. Έτσι, καθώς αποτελούσαν μειοψηφία, και σε μια προσπάθεια επιβολής τους στις νεοαποκτηθείσες περιοχές, προχωρούσαν στην αρπαγή και στον εξισλαμισμό παιδιών¹⁸⁹. Επομένως από το γεγονός αυτό γνωρίζουμε ότι τα αγόρια των χριστιανών που αιχμαλωτίζονταν, αποτελούσαν πολύ σημαντικό λάφυρο. Το ιδιαίτερο αυτό γεγονός μπορεί να εξηγηθεί από τη χρησιμοποίηση δούλων στον στρατό και τη διοίκηση των Τούρκων. Για τον 14ο αιώνα, γνωρίζουμε ότι η Σεβάστεια ήταν το σημαντικότερο δουλεμπορικό κέντρο, στο οποίο γίνονταν αγοραπωλησίες νεαρών σε ηλικία σκλάβων¹⁹⁰. Η κύρια προέλευση των παιδιών αυτών, που είχαν αρπαχθεί από Τουρκομάνους

¹⁸⁶ VRYONIS, *The Decline*, σ. 282.

¹⁸⁷ Ό.π., σ. 273.

¹⁸⁸ ZACHARIADOU, *Trade and Crusade*, σ. XXXIV.

¹⁸⁹ VRYONIS, *The Decline*, σ. 182.

¹⁹⁰ Ό.π., σ. 241, σημ. 595.

επιδρομείς, ήταν η δυτική Μικρά Ασία. Μετά την αγορά τους, εξισλαμίζονταν και εκπαιδεύονταν με σκοπό να ενταχθούν στον στρατό ή τη διοίκηση των εμιράτων¹⁹¹.

Σημαντικό κεφάλαιο για το δουλεμπόριο των Τούρκων, συνιστούσαν οι γυναίκες. Από το σύνολο των Βυζαντινών που υποδουλώνονταν, ένα μεγάλο ποσοστό ήταν νεαρές γυναίκες, οι οποίες προορίζονταν για τα χαρέμια των εμίρηδων ή τα πορνεία των πόλεων. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία για την πόλη της Λαοδίκειας, στην οποία πραγματοποιούνταν προώθηση Βυζαντινών κοριτσιών στην πορνεία από τους Τούρκους. Εντύπωση προκαλεί η αναφορά ότι στην πρακτική αυτή επιδιδόταν και ο δικαστής της πόλης¹⁹².

Πέρα από την ιστορία του Μιχαήλ Αλεξανδρείας, που αναλύθηκε παραπάνω σε σχέση με το δουλεμπορικό δίκτυο που συντηρούσε η Αίγυπτος των Μαμελούκων, υπάρχει άλλο ένα αγιολογικό κείμενο της Παλαιολόγειας περιόδου που μας δίνει πληροφορίες για την υποδούλωση Βυζαντινών κατοίκων της Μικράς Ασίας. Το κείμενο αναφέρεται στον Άγιο Γρηγόριο τον Σιναΐτη, ο οποίος υπήρξε θύμα τουρκομανικής επίθεσης στο χωριό Κούκουλο, κοντά στις Κλαζομενές, το 1290. Από εκεί, οδηγήθηκε μαζί με άλλους αιχμαλώτους στη Λαοδίκεια της Συρίας, η οποία ήταν σημαντικό σταυροδρόμι του εμπορίου δούλων. Σύμφωνα με το κείμενο, ο Γρηγόριος και οι υπόλοιποι αιχμαλῶτες είχαν την ανέλπιστη τύχη να απελευθερωθούν χάρη σε λύτρα που κατέβαλαν ομόδοξοί τους¹⁹³. Η μοίρα άλλων Βυζαντινών αιχμαλώτων δεν πρέπει να ήταν τόσο ευτυχής. Παρότι δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποκαλύπτουν το ποσοστό με το οποίο Βυζαντινοί δούλοι ελευθερώνονταν χάρη στην καταβολή λύτρων, μπορεί να υποτεθεί ότι οι περιπτώσεις αυτές ήταν συγκεκριμένες και δεν αφορούσαν την πλειονότητα των Βυζαντινών που αιχμαλωτίζονταν.

Οι Βυζαντινοί ως σκλάβοι, εντοπίζονται και στις αυλές των εμίρηδων από τις αρχές του 14ου αιώνα. Ο εμίρης του Αιδινίου Μεχμέτ διατηρούσε στο παλάτι του, κατά τη δεκαετία του 1330, είκοσι Βυζαντινούς σκλάβους ως ακόλουθους. Οι υπηρέτες αυτοί, περιγράφονται ως όμορφοι εξωτερικά και ενδεδυμένοι με

¹⁹¹ VRYONIS, *The Decline*, σ. 240-242.

¹⁹² IBN BATTUTA, *The Travels*, II, σ. 425-426.

¹⁹³ ΒΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, σ. 3 16-17.

μεταξωτά ρούχα¹⁹⁴. Η μαρτυρία αυτή, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι Βυζαντινοί σκλάβοι πέρα από πολύτιμο εμπορικό αγαθό μπορούσαν να αποτελέσουν και σύμβολα κύρους στην κατοχή των Τούρκων. Πέρα από την κάλυψη των παραπάνω κοινωνικών και στρατιωτικών αναγκών της κοινωνίας των εμιράτων, οι Βυζαντινοί δούλοι αποτελούσαν βασική πηγή εσόδων για τους Τούρκους καθ' όλη τη διάρκεια της παρουσίας τους στον χώρο της δυτικής Μικράς Ασίας.

Στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, οι πολεμικές ενέργειες των Τούρκων θα αποκτήσουν νέα κατεύθυνση. Οργανωμένοι σε μικρούς στόλους επιχειρούν συστηματικές επιδρομές, έχοντας ως στόχο τα νησιά του Αιγαίου και τα βυζαντινά παράλια, μεταφέροντας τον Ιερό τους Πόλεμο, στη θάλασσα. Ο σκοπός τους, ήταν η απόκτηση λαφύρων και η αιχμαλώτιση βυζαντινών πληθυσμών, η πώληση των οποίων θα καθιστούσε τους Τούρκους επιδρομείς πλουσιότερους¹⁹⁵. Είναι γεγονός, ότι οι εμίρηδες κατάφερναν να εξασφαλίζουν σημαντικά κέρδη από την πώληση Βυζαντινών σκλάβων αλλά και από την είσπραξη πλουσιοπάροχων λύτρων, που προέρχονταν από την απελευθέρωση σημαντικών αιχμαλώτων. Πέρα από τα έσοδα αυτά, είχαν επιβάλλει δασμούς στα εμπορεύματα που εξάγονταν από τα εδάφη τους και στα οποία συμπεριλαμβάνονταν οι δούλοι¹⁹⁶. Μετά το 1316 οι θαλάσσιες επιδρομές των Τούρκων με ετήσιο χαρακτήρα ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο¹⁹⁷.

Η πειρατική δράση των τουρκομανικών εμιράτων όπως αυτή έχει περιγραφεί, άφησε ξεκάθαρα τα σημάδια της στους πληθυσμούς που κατοικούσαν στον ευρύτερο χώρο του Αιγαίου. Στο διάστημα μεταξύ 1328 και 1333 το εμιράτο του Αϊδινίου συμμάχησε με τους Καταλανούς των Αθηνών και προχώρησαν σε καταστροφικές επιδρομές στις ακτές της Εύβοιας. Μάλιστα, το 1331 εξανδραπόδισαν μεγάλο αριθμό ντόπιων, οι οποίοι μαρτυρείται ότι έφταναν τις 25.000¹⁹⁸.

Η πειρατική δράση των Τούρκων είχε κυριότερο πρωταγωνιστή τον

¹⁹⁴ IBN BATTUTA *The Travels*, II, σ. 442. Μάλιστα ένα από τα πλουσιοπάροχα δώρα που χάρισε ο Εμίρης στον Battuta ήταν μια βυζαντινή σκλάβο, βλ. FLEET, *European and Islamic Trade*, σ. 40.

¹⁹⁵ ZACHARIADOU, «Holy War in the Aegean», σ. 214.

¹⁹⁶ ZACHARIADOU, «S'enrichir en Asie Mineure», σ. 217 και 220.

¹⁹⁷ LOCK, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, σ. 191.

¹⁹⁸ FINE, *Late Medieval Balkans*, σ. 245.

εμίρη του Αϊδινίου Ουμούρ¹⁹⁹, ο οποίος την περίοδο 1340-1348 έχοντας ως ορμητήριο τη Σμύρνη, εξαπέλυε συνεχείς επιθέσεις εναντίον των παράλιων της Μικράς Ασίας, της κυρίως Ελλάδας, της Πελοποννήσου και των νησιών του Αιγαίου²⁰⁰. Οι επιδρομές με σκοπό την αρπαγή σκλάβων έφεραν τους Τούρκους επιδρομείς μέχρι και την περιοχή της Κωνσταντινούπολης²⁰¹. Οι επιθέσεις αυτές, είχαν ως συνέπεια, τον εξανδραποδισμό μεγάλου αριθμού των κατοίκων των περιοχών αυτών. Από τις πιο καταστροφικές λεηλασίες του Ουμούρ είναι αυτή του νησιού της Σαντορίνης το 1345, που είχε ως αποτέλεσμα το κάψιμο των μοναστηριών του νησιού και τον εξανδραποδισμό 100 κατοίκων του²⁰².

Αντίστοιχα, το εμιράτο του Καρασί, έχοντας ως ορμητήριο του λιμάνι του Αδραμυττίου²⁰³, είχε ως βασικό στόχο λεηλασίας από τις αρχές του 14ου αιώνα, την περιοχή της Θράκης²⁰⁴. Σύμφωνα με τη Μεργιαλή-Σαχά, στα τέλη του 14ου αιώνα επέρχεται και ένας συμβιβασμός με την ύπαρξη των πειρατών και οι ενέργειές τους αντιμετωπίζονται ως κάτι που δεν μπορεί να αποσοβηθεί σε έναν χώρο, στον οποίο η βυζαντινή κυριαρχία είχε πάψει να υφίσταται²⁰⁵.

Τα λιμάνια των εμιράτων του Σαρουχάν, του Μεντεσέ και του Αϊδινίου αποτελούσαν καίριους σταθμούς του δουλεμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο με πιο σημαντικό από αυτά το λιμάνι της Εφέσου. Εκεί, οι Λατίνοι έμποροι προμηθεύονταν Βυζαντινούς σκλάβους, οι οποίοι στη συνέχεια μεταφέρονταν στα υπό Λατινική κτήση νησιά της Ρόδου, της Χίου και της Κρήτης. Σημαντικός σταθμός στη διάθεση Βυζαντινών στο δουλεμπορικό δίκτυο αποτέλεσε επίσης το νησί της Νάξου²⁰⁶. Τα σκλαβοπάζαρα που βρίσκονταν στα νησιά αυτά, συνήθως τροφοδοτούσαν με ανθρώπινο εμπόρευμα, τις αγορές της Δυτικής Ευρώπης²⁰⁷.

Από την αιχμαλωσία και την πώληση δεν γλίτωσαν ούτε οι μοναχοί του Αγίου Όρους. Όπως αναλύθηκε παραπάνω οι πειρατικές επιθέσεις των Τούρκων στόχευαν συχνά τη μοναστική κοινότητα του Άθω. Ειδικότερα, στο α' μισό του

¹⁹⁹ ZACHARIADOU, «Holy War in the Aegean», σ. 214 καθώς και ZACHARIADOU, *Ιστορία και θρύλοι* σ. 30.

²⁰⁰ PRYOR, *Geography, technology and war*, σ. 168.

²⁰¹ FLEET, *European and Islamic Trade* σ.39.

²⁰² THIRIET, «Les relations», σ. 216.

²⁰³ PRYOR, *Geography, technology and war*, σ. 168.

²⁰⁴ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, τ. Ι, σ. 538. 10-15

²⁰⁵ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους Αγίους*, σ. 200.

²⁰⁶ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 558 και 823.

²⁰⁷ ZACHARIADOU, «S'enrichir en Asie Mineure», σ. 217, 220.

14ου αιώνα όσοι μόναζαν σε ανοχύρωτα μοναστήρια, αποτελούσαν εύκολο στόχο για τους Τούρκους των παραλιακών εμιράτων της Μικράς Ασίας και κυρίως του εμιράτου του Αϊδινίου²⁰⁸. Φαίνεται ότι οι επιθέσεις των Τούρκων πειρατών αποτελούσαν μια καθημερινή ανησυχία για τους μοναχούς του Αγίου Όρους. Ο βίος του οσίου Διονυσίου του Αθωνίτη, ο οποίος ήταν ιδρυτής της μονής Διονυσίου στο Άγιον Όρος, μας πληροφορεί ότι το έτος 1348, ο ηγούμενος της Μονής Φιλοθέου, Θεοδόσιος, ενώ ψάρευε τη νύκτα για τις ανάγκες του μοναστηριού του, δέχθηκε επίθεση από Τούρκους πειρατές οι οποίοι αιχμαλώτισαν τον ίδιο και μερικούς ακόμα μοναχούς. Ο ηγούμενος πουλήθηκε στην Προύσα ως σκλάβος αλλά ήταν αρκετά τυχερός καθώς αργότερα απελευθερώθηκε έπειτα από την καταβολή λύτρων²⁰⁹. Παρόμοια επίθεση δέχθηκε και ο Γρηγόριος Παλαμάς κατά τη διάρκεια ταξιδιού από τη Θεσσαλονίκη προς την Κωνσταντινούπολη τον Μάρτιο του 1354. Δεχόμενος επίθεση Τούρκων πειρατών έξω από την Καλλίπολη, αιχμαλωτίστηκε μαζί με τη συνοδεία του. Η αιχμαλωσία του κράτησε αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, καθώς παρέμεινε αιχμάλωτος στη Μικρά Ασία από το Μάρτιο 1354 έως και τον Ιούλιο του 1355, όταν και αφέθηκε ελεύθερος μετά την καταβολή ιδιαιτέρως υψηλών λύτρων²¹⁰. Οι συνεχείς αυτές επιθέσεις από πλευράς Τούρκων, ανάγκασαν μεγάλο μέρος του μοναστικού πληθυσμού του Αγίου Όρους να εγκαταλείψει τον Άθω στα 1325²¹¹.

Όσοι μοναχοί παρέμεναν στην περιοχή του Αγίου Όρους έπρεπε να διαφυλάξουν τις ζωές τους. Χαρακτηριστική της προσπάθειας των μοναχών να αμυνθούν έναντι των τουρκικών επιθέσεων, είναι η κατασκευή μεγάλου πύργου από τον Όσιο Διονύσιο για την άμυνα της μονής του από τους πειρατές²¹². Ωστόσο, ακόμη και τέτοια μέτρα δεν ήταν πάντοτε σωτήρια. Η αμυντική αυτή κατασκευή, δεν μπόρεσε να διαφυλάξει τους μοναχούς, οι οποίοι αιχμαλωτίστηκαν από νέα πειρατική επίθεση. Η απελευθέρωση τους επετεύχθη

²⁰⁸ PRYOR, *Geography, technology and war*, σ. 167.

²⁰⁹ ΒΙΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, σ. 57, 481-498

²¹⁰ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ, σ. 535, 10-19

²¹¹ MEYENDORFF, *A Study of Gregory Palamas*, σ. 34

²¹² ΒΙΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, σ. 57, 460-463

μόνο ύστερα από την καταβολή λύτρων από τον ίδιο τον όσιο²¹³.

Φαίνεται ότι η συγκέντρωση χρημάτων για την καταβολή λύτρων από πλευράς των μοναχών ήταν αρκετά σύνηθες φαινόμενο, αν κρίνουμε κι από αντίστοιχη αναφορά στον βίο του Αγίου Νίφωνα²¹⁴. Η τελευταία αναφορά σε άγιο που δέχεται επίθεση πειρατών, βρίσκεται στον βίο του Αγίου Φιλόθεου του Αθωνίτη λίγες δεκαετίες πριν την πτώση της Κωνσταντινούπολης²¹⁵.

Η ραγδαία άνοδος και επέκταση του εμιράτου των Οθωμανών από τα μέσα του 14ου αιώνα και ύστερα, θα επέφερε και την αύξηση των φαινομένων εξανδραποδισμού και διακίνησης Βυζαντινών σκλάβων. Την εποχή του Μουράτ Α' (1362-1389), η εντατικοποίηση των τουρκικών επιδρομών στα ευρωπαϊκά εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, και ειδικότερα στις περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας, έφερε μια αύξηση στον αριθμό των Βυζαντινών αιχμαλώτων που πωλούνταν ως δούλοι.

Η ταχύτατη εδαφική επέκταση των Οθωμανών κατά τις περιόδους βασιλείας του Βαγιαζίτ Α' (1389-1402) και του Μωάμεθ Β' (1451-1481), δημιούργησε μια ολοένα και αυξανόμενη ανάγκη για σκλάβους που θα χρησιμοποιούνταν στον στρατό και τη διοίκηση. Το Οθωμανικό κράτος έλαβε μέτρα, όπως ήταν το παιδομάζωμα και οι μαζικοί εξανδραποδισμοί σε περιοχές που μόλις είχαν κατακτηθεί, συνεχίζοντας τις πρακτικές των εμιράτων²¹⁶. Με βάση αυτές τις ανάγκες, το 1391 ο οθωμανικός στόλος λεηλάτησε τη Χίο, τις Κυκλάδες καθώς και τις ακτές της Εύβοιας και της Αττικής²¹⁷. Σύμφωνα με τον Δούκα, η εισβολή του σουλτάνου Μουράτ Β' στην Πελοπόννησο το 1446 είχε ως άμεση συνέπεια τον εξανδραποδισμό 60.000 κατοίκων της²¹⁸. Όσες επιδρομές επιχειρήθηκαν από τους Οθωμανούς εναντίον της Μακεδονίας εκείνη την περίοδο, είχαν βασικό στόχο την αρπαγή αιχμαλώτων²¹⁹. Ακολούθως, όσες πόλεις της Μακεδονίας κατακτήθηκαν τελικώς στα επόμενα χρόνια από τους Οθωμανούς, υπέφεραν τη λεηλασία και οι κάτοικοι τους γνώρισαν τον

²¹³ ΒΙΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, σ. 64. 698-725, σ. 65, 726-728. Ο όσιος κατάφερε να εξαγοράσει τους αιχμάλωτους αδερφούς του με χρήματα που είχε λάβει από τον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας για τις ανάγκες της μονής.

²¹⁴ VIE DE SAINT NIPHON, σ. 26, 15-19

²¹⁵ ΒΙΟΣ ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΑΘΩΝΙΤΗ, σ. 278-279.

²¹⁶ INALCIK, «Servile Labor», σ. 35.

²¹⁷ ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, *Ιστορία της πειρατείας* σ. 47

²¹⁸ ΔΟΥΚΑΣ, σ. 223.

²¹⁹ ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, *Αποδείξεις Ιστοριών* σ. 338-18.

εξανδραποδισμό²²⁰.

Η πολεμική δραστηριότητα των Οθωμανών δεν στράφηκε αποκλειστικά εναντίον του Βυζαντίου. Σημαντικά γεγονότα στη πορεία της οθωμανικής επέκτασης, ήταν επίσης η πτώση της Σόφιας το 1382²²¹, και η -καταστροφική για το σταυροφορικό κίνημα- μάχη της Νικόπολης του 1396, που θα προκαλούσε την αθρόα εισροή νέων σκλάβων στις περιοχές της Ανατολίας²²².

Οι Οθωμανοί αποδείχθηκαν ακόμη πιο ικανοί και δραστήριοι από τους προκατόχους τους σε ό,τι αφορά την εμπορική διακίνηση των σκλάβων που αιχμαλώτιζαν. Είναι ασφαλές να ειπωθεί, ότι οι Οθωμανοί εκμεταλλεύθηκαν με τον καλύτερο τρόπο την απουσία μια ισχυρής πολιτικής δύναμης, προκειμένου να προωθήσουν τα συμφέροντά τους. Η επέκταση των Οθωμανών σήμανε όχι μόνο την εδαφική προσάρτηση των υπόλοιπων εμιράτων, αλλά και τη δημιουργία νέων αγορών. Όσο προχωρούσαν οι εδαφικές τους κατακτήσεις στα ευρωπαϊκά εδάφη του Βυζαντίου, άλλο τόσο αναπτυσσόταν το δουλεμπορικό τους δίκτυο²²³. Πολύ σημαντική προσθήκη στις δραστηριότητες τους, ήταν και η ανάληψη του εμπορίου δούλων των Μαμελούκων της Αιγύπτου²²⁴. Συγκεκριμένα, μετά την κατάληψη της Καλλίπολης και της Αδριανούπολης, οι πόλεις αυτές αποτέλεσαν σταθμούς για το δουλεμπορικό δίκτυο που είχε τελικό προορισμό την Αλεξάνδρεια και τη Δαμιέττη. Τα σημαντικότερα σημεία για το δουλεμπόριο των Οθωμανών στη Μικρά Ασία, ήταν τα Παλάτια στη Μίλητο και η Προύσα²²⁵. Οι συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις διατήρησαν μια ασταμάτητη ροή βυζαντινών αιχμαλώτων στις αγορές αυτές.

Οι βυζαντινές πηγές απηχούν τις καταστροφικές συνέπειες που είχαν οι τουρκικές κατακτήσεις για τον βυζαντινό πληθυσμό. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καντακουζηνό το σύνολο των πληθυσμών στα νησιά του Αιγαίου το 1341 είχε αιχμαλωτιστεί²²⁶, ενώ λίγα χρόνια αργότερα, σύμφωνα τον Νικηφόρο Γρηγορά στα 1348, μπορούσε να βρει κανείς Βυζαντινούς σκλάβους, σε κάθε σημείο της

²²⁰ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία της Μακεδονίας* σ.38.

²²¹ Η πτώση της Σόφιας θα σήμανε την εισροή μεγάλου αριθμού Βουλγάρων στο δουλεμπορικό δίκτυο, βλ. VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II σ. 838.

²²² FLEET, *European and Islamic Trade*, σ. 39.

²²³ Ό.π., σ.39.

²²⁴ LANE, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα* σ.41,

²²⁵ HEYD, *Histoire du commerce* σ. 555-556.

²²⁶ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ Ι., *Ιστορία*, τ. Ι, σ. 537.

γης²²⁷. Οι μαρτυρίες αυτές, του Καντακουζηνού και του Γρηγορά, ενδεχομένως είναι υπερβολικές ως προς τον απόλυτο βαθμό με τον οποίο περιγράφουν τις συνέπειες της αθρόας υποδούλωσης Βυζαντινών πληθυσμών. Σίγουρα όμως, απηχούν το αίσθημα απόγνωσης που διακατείχε τους Βυζαντινούς πολίτες που δέχονταν επιθέσεις και υπέφεραν από την ανεξέλεγκτη, πολεμική και πειρατική, δραστηριότητα των Τούρκων. Για τις αγορές δούλων που βρίσκονταν στα εδάφη των εμιράτων του Αϊδινίου και του Μεντεσέ, ο Δημήτριος Κυδώνης αναφέρει ότι η πλειονότητα του ανθρώπινου εμπορεύματος εκεί, ήταν Βυζαντινής καταγωγής²²⁸. Διαθέτουμε επίσης τη μαρτυρία του Ματθαίου, μητροπολίτη Εφέσου, ο οποίος μετά λύπης του αναφέρει τον μεγάλο αριθμό συμπατριωτών του που έφταναν κατά χιλιάδες ως σκλάβοι στην πόλη του το 1339²²⁹.

Είναι πασιφανές, ότι το Βυζαντινό κράτος δεν ήταν σε θέση να υπερασπιστεί τα εδάφη και τους πληθυσμούς του. Οι πρώτες εκστρατείες της Καταλανικής Εταιρείας στη Μικρά Ασία, και οι επιχειρήσεις του Φιλανθρωπηνού στην κοιλάδα του Μαιάνδρου δεν ήταν τίποτε άλλο παρά μικρές αναλαμπές αντίδρασης, καθώς οι Τούρκοι επιδρομείς με σταθερή πρόοδο προχώρησαν με μεγάλη ταχύτητα στην κατάκτηση των βυζαντινών κτήσεων²³⁰. Ένα από τα γεγονότα που έκανε ακόμη πιο δυσχερή τη μοίρα των βυζαντινών πληθυσμών, ήταν ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ του Ιωάννη Καντακουζηνού και του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου (1341-1347). Σε μια προσπάθεια να αποκτήσει στρατιωτικό πλεονέκτημα, ο Καντακουζηνός συμμαχισε με τους Τούρκους του εμιράτου του Αϊδινίου. Οι Τούρκοι σύμμαχοι του Καντακουζηνού πέρασαν στα εδάφη της Θράκης και της Μακεδονίας κατά χιλιάδες, για να τον βοηθήσουν.

Πέρα από τη βοήθεια που προσέφεραν στρατιωτικά, η παρουσία τους εκεί συνοδεύτηκε από την, κατά βούληση, λεηλασία και αιχμαλωσία των Βυζαντινών κατοίκων. Χαρακτηριστικά, το 1343, ολόκληρη η περιοχή γύρω από τη Θεσσαλονίκη είχε δεχθεί το καταστροφικό πέρασμά τους²³¹, ενώ το σύνολο

²²⁷ ZACHARIADOU, «S'enrichir en Asie Mineure», σ. 220.

²²⁸ ΚΥΔΩΝΗΣ, σ. 981-982: «Οὐθ' εὖροι τις ἄν Ἱταλικὸν ἀνδράποδον ἐν Ἐφέσῳ καὶ Μαγνησίᾳ· ἀλλ' ἡμεῖς ἐσμὲν οἱ δουλεύοντες πανταχοῦ».

²²⁹ VRYONIS, *The Decline*, σ. 240, σημ. 581.

²³⁰ Ό.π., 250-251.

²³¹ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, *Ιστορία*, II, σ. 391₁₋₃.

των κατοίκων δύο οχυρωμένων χωριών υποδουλώθηκε²³². Η άφιξη του Καντακουζηνού στην περιοχή του Διδυμότειχου με τη συνοδεία του συμμάχου του Ουμούρ οδήγησε στην κοινή δράση βυζαντινών και τουρκικών στρατευμάτων, με σκοπό την υποταγή όσων πόλεων δεν είχαν αναγνωρίσει τον Καντακουζηνό ως αυτοκράτορα. Σε περίπτωση που οι πόλεις αντιστέκονταν, επερχόταν η καταστροφή τους, και όσοι από τους κατοίκους επιβίωναν, αιχμαλωτίζονταν και απελευθερώνονταν μόνο μετά την καταβολή λύτρων από τους συγγενείς τους. Την ίδια τύχη είχε και η περιοχή περιφερειακά της Κωνσταντινούπολης έως και την Προποντίδα. Συγκεκριμένα, οι κάτοικοι της περιοχής αυτής υποδουλώθηκαν από τους Τούρκους, ενώ τα περισσότερα από τα περιβάλλοντα χωριά γνώρισαν την καταστροφή²³³.

Ο Καντακουζηνός δεν αρκέστηκε στη συμμαχία του με τους Τούρκους του Αϊδινίου, αλλά σύναψε συμμαχία και με τον εμίρη των Οθωμανών της Βιθυνίας, Ορχάν. Η εγγύτητα των εδαφών του νέου του συμμάχου με την Κωνσταντινούπολη, βοήθησε τον Καντακουζηνό να εισέλθει νικητής στην Πόλη το 1347. Ωστόσο, πριν την είσοδο του στην Κωνσταντινούπολη, τα στρατεύματά του, είχαν επιδοθεί σε εξανδραποδισμό των πληθυσμών που κατοικούσαν έξω από την πρωτεύουσα, όπου και είχαν το στρατόπεδο τους²³⁴. Είναι πασιφανές ότι ο Καντακουζηνός με τις κινήσεις του, έβαλε σε δεύτερη μοίρα τη τύχη των συμπατριωτών του, προτάσσοντας το ατομικό του συμφέρον. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις τους ίδιου αλλά και των Τούρκων συμμάχων του είχαν βαρύτατες συνέπειες για τους βυζαντινούς πληθυσμούς των περιοχών από τις οποίες περνούσαν. Οι ενέργειές του, συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στην επιδείνωση του φαινομένου εξανδραποδισμού των Βυζαντινών.

Επομένως, πέρα από τη σχεδόν ολοκληρωτική αδυναμία του βυζαντινού κράτους στον στρατιωτικό τομέα, ένας ακόμη παράγοντας που συνέβαλε στην αθρόα υποδούλωση των Βυζαντινών πληθυσμών, είναι και η συνεχιζόμενη κατάσταση αναρχίας και εμφυλίων πολέμων στην οποία είχε περιπέσει η Αυτοκρατορία κατά τον 14^ο αιώνα²³⁵.

²³² ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, *Ιστορία*, II, σ. 392¹⁹⁻²² καθώς και ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 'Ρωμαϊκή Ιστορία', II, 672¹⁹⁻²³.

²³³ Ο.π., σ. 482. ¹⁰⁻¹⁹

²³⁴ Ο.π., σ. 498¹¹⁻²⁴ και σ. 501¹⁹⁻²⁵

²³⁵ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό», σ. 984.

Μετά την αιχμαλώτιση των Βυζαντινών πληθυσμών, αυτοί που αναλάμβαναν τη διακίνηση στα σκλαβοπάζαρα, ήταν συνήθως οι Ιταλοί έμποροι. Οι Βενετοί και οι Γενοβέζοι μέχρι τον 14^ο αιώνα, είχαν καταφέρει να δικτυωθούν σε μια πολύ μεγάλη γεωγραφική περιοχή, διευρύνοντας τα συμφέροντά τους και συντελώντας σε μια διεθνοποίηση της εμπορικής τους δραστηριότητας²³⁶. Παρόλο που το ανθρώπινο εμπόρευμα που διακινούσαν είχε ως βασικό προορισμό τις αγορές στην ανατολική και τη δυτική Μεσόγειο, υπάρχουν αναφορές και για δουλεμπορικές επαφές με την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία²³⁷. Την περίοδο αυτή διαπιστώνεται μια ιδιαίτερη ευημερία και εντατικοποίηση του εμπορίου σκλάβων, γεγονός που οφείλεται στη τεράστια ζήτηση για δούλους που φαίνεται να υπάρχει τόσο από την πλευρά της χριστιανικής Δύσης, όσο και από την πλευρά της μουσουλμανικής ανατολής. Η ζήτηση αυτή, μπορεί να αυξανόταν σε περιπτώσεις δημογραφικής κρίσης όπως αναφέρθηκε παραπάνω²³⁸.

Οι έμποροι της Βενετίας και της Γένοβας, έδειχναν να μην πτοούνται από τους κινδύνους και τα ρίσκα που συνόδευαν το εμπόριο δούλων. Τέτοιοι παράγοντες ήταν η υψηλή θνησιμότητα των δούλων κατά τη μεταφορά τους, ο κίνδυνος πειρατικών επιθέσεων αλλά και το ίδιο το ταξίδι στη θάλασσα με όσα απρόοπτα καιρικά φαινόμενα μπορούσαν να προκύψουν. Εκτός από τις ομάδες δούλων που μεταφέρονταν μαζικά από τους δουλεμπόρους, υπήρχαν πολλοί μεμονωμένοι ναυτικοί και έμποροι που αναλάμβαναν τη μεταφορά μικρότερου αριθμού δούλων. Αυτό γινόταν είτε για λόγους κέρδους, είτε γιατί οι δούλοι προορίζονταν για προσωπική χρήση. Είναι ξεκάθαρο, ότι το ανθρώπινο εμπόρευμα, ήταν ένα από τα πολυτιμότερα αγαθά στις θάλασσες της Μεσογείου, και οι νόμοι της αγοράς, δικαιολογούσαν την αψήφηση των ρίσκων που μπορεί να προέκυπταν²³⁹.

Η ναυτική δημοκρατία της Βενετίας, ήταν μια από τις δύο κινητήριες δουλεμπορικές δυνάμεις της Μεσογείου. Φαίνεται ότι οι σκλάβοι αποτελούσαν βασικό κομμάτι της εμπορικής οικονομίας της Βενετίας από πολύ νωρίς, καθώς

²³⁶ ORIGO, «The Domestic Enemy», σ. 324.

²³⁷ HEYD, *Histoire du commerce*, II, σ. 561.

²³⁸ Στην Τοσκάνη το 1363 μετά την επιδημία πανούκλας προσπάθησε να εξασφαλιστεί με την θέσπιση διατάγματος η απεριόριστη εισαγωγή ξένων σκλάβων και των δύο φύλων με μοναδικό όρο να μην ανήκουν στην χριστιανική πίστη, βλ. ORIGO, «The Domestic Enemy», σ. 324.

²³⁹ BALARD, «Le transport des esclaves», σ. 369.

η συμμετοχή της στο δουλεμπόριο μπορεί να ανιχνευθεί ήδη από τον 9^ο αιώνα²⁴⁰. Τα μέσα του 13^{ου} αιώνα θα αποδειχθούν κρίσιμη εποχή για τα οικονομικά συμφέροντα της Βενετίας. Ο πρωταγωνιστικός της ρόλος στην Δ' Σταυροφορία, της είχε αποκομίσει σημαντικά οικονομικά και εμπορικά πλεονεκτήματα στη Ρωμανία. Ωστόσο, η επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τις βυζαντινές δυνάμεις το 1261, θα αποτελούσε μεγάλο πλήγμα για τα οικονομικά συμφέροντα της Βενετίας, η οποία έπαψε να είναι η κυρίαρχη εμπορική δύναμη στην ανατολική Μεσόγειο²⁴¹. Οι προσπάθειες της να εδραιωθεί εμπορικά στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας, με την ίδρυση εμπορικών σταθμών στην Τραπεζούντα το 1319 και τη Τάνα το 1333, θα αποδειχθούν άκαρπες. Η Γένοβα είχε ήδη καταφέρει να αποκτήσει την εμπορική κυριαρχία στην περιοχή, χάρη στη δραστηριοποίησή της, στις επικερδέστερες περιοχές της Κριμαίας²⁴².

Την κρίσιμη αυτή στιγμή για το οικονομικό μέλλον της, η Βενετία στράφηκε σε μια περιοχή που μέχρι εκείνο το σημείο δεν είχε πρωταγωνιστήσει εμπορικά. Έχοντας στόχο να ανέλθει και πάλι στην πλεονεκτική θέση στην οποία βρισκόταν, εγκαθίδρυσε επίσημες σχέσεις με το εμιράτο του Μεντεσέ το 1300 και εμιράτο του Αϊδινίου το 1337, σε μια προσπάθεια να πρωταγωνιστήσει στις αγορές της δυτικής Μικράς Ασίας²⁴³. Οι συμφωνίες που υπογράφηκαν με τα εμιράτα, πέρα από την εισαγωγή διαφόρων εμπορικών προϊόντων, αφορούσαν και την εισαγωγή Βυζαντινών σκλάβων στα βενετικά λιμάνια. Τα θετικά, για τη βενετική οικονομία, αποτελέσματα δεν άργησαν να φανούν.

Από τις βενετικές αποικίες στην ανατολική Μεσόγειο, η Κρήτη φάνηκε να ευνοείται ιδιαίτερα από αυτήν τη νέα εμπορική διαδρομή. Από τα τέλη του 13ου αιώνα, αλλά και κατά τη διάρκεια του 14ου και του 15ου, υπήρξε ένα από τα μεγαλύτερα κέντρα του διεθνούς δουλεμπορίου. Συγκεκριμένα, το νησί της Κρήτης, λειτούργησε ως συνδετικός κρίκος μεταξύ Ανατολής και Δύσης, φέρνοντας σε επαφή, τον τεράστιο αριθμό διαθέσιμων δούλων στη Μικρά Ασία, με την ανάγκη για σκλάβους που είχαν οι αγορές στη Δύση. Η Κρήτη δεν αποτελούσε το μοναδικό σημαντικό δουλεμπορικό κέντρο καθώς η Βενετία

²⁴⁰ LANE, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, σ. 32.

²⁴¹ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό», σ. 987.

²⁴² NICOL, *Byzantium and Venice*, σ. 284-285, 294-295.

²⁴³ ZACHARIADOU, *Trade and Crusade*, σ. XXXIII και σ. 121

τροφοδοτούνταν από ανθρώπινο εμπόρευμα, τόσο από τη Μαύρη Θάλασσα, όσο και από την Αμμόχωστο στην Κύπρο, όπου η πλειονότητα των σκλάβων φαίνεται να είχαν βυζαντινή καταγωγή²⁴⁴.

Οι σκλάβοι που προέρχονταν από τα τουρκικά εμιράτα της Μικράς Ασίας και αγοράζονταν από τους Βενετούς κατοίκους της Κρήτης, προορίζονταν όχι μόνο για τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας, αλλά και για τις ανάγκες της ίδιας της Βενετίας σε επίπεδο οικιακών υπηρετών και εργατών²⁴⁵. Παράλληλα, φαίνεται ότι υπήρχαν φαινόμενα μεταπώλησης δούλων στην αγορά της Ρόδου²⁴⁶. Υπήρξε μεγάλη προσπάθεια ενίσχυσης του αγροτικού εργατικού δυναμικού με δούλους από το 1313 και καθ'όλη τη διάρκεια του 14ου αιώνα. Χαρακτηριστικό αυτής της προσπάθειας, είναι το γεγονός ότι οι βενετικές αρχές της Κρήτης χορηγούσαν δάνειο στα 1393 σε όποιον εισήγαγε στο νησί δούλους με σκοπό να καλλιεργήσουν τη γη, με μόνη προϋπόθεση αυτοί να μην είναι χριστιανοί ή Τούρκοι.²⁴⁷

Από το 1304-1305 και έπειτα, η πλειονότητα των αγοραπωλησιών σκλάβων στο νησί της Κρήτης αφορούσε σκλάβους βυζαντινής καταγωγής. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, βρίσκονταν εκεί σε μεγάλους αριθμούς μετά από τις μαζικές αιχμαλωτίσεις των Τούρκων, και η τιμή πώλησής τους ήταν κατά πολύ φθηνότερη από άλλους δούλους ασιατικής ή παρευξείνιας καταγωγής²⁴⁸. Οι αγοραστές των δούλων αυτών ήταν κυρίως Ιταλοί, οι οποίοι προμηθεύονταν δούλους ανεξάρτητα από την κοινωνική τάξη στην οποία βρίσκονταν, ενώ υπάρχουν αναφορές για αγοραστές που ήταν Βυζαντινοί ή ακόμα και ιερείς²⁴⁹. Ο αριθμός των Βυζαντινών δούλων που ήταν διαθέσιμοι προς πώληση, παρέμεινε υψηλός και την περίοδο 1315-1325 ως απόρροια των καταλανικών επιδρομών στον κυρίως Ελλαδικό χώρο²⁵⁰.

Σύμφωνα με τον Verlinden, το έτος 1329 οι Βυζαντινοί συνέχισαν να αποτελούν την πλειοψηφία στα κρητικά σκλαβοπάζαρα, αν και παρατηρείται μια σταδιακή διαφοροποίηση σε ό,τι αφορά την καταγωγή των υπόλοιπων

²⁴⁴ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 562

²⁴⁵ ό.π., σελ. 557.

²⁴⁶ LUTTRELL, «Slavery at Rhodes», σ. 81-100.

²⁴⁷ ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Η γη και οι αγρότες*, σ. 73 και 81

²⁴⁸ ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Η αγορά των δούλων» σ. 269 καθώς και VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 559.

²⁴⁹ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 825

²⁵⁰ Ό.π., σ. 560.

δούλων²⁵¹. Αυτό φαίνεται να αλλάζει στην πόλη του Χάνδακα το διάστημα 1381-1383, όπου η πλειοψηφία των σκλάβων αποτελείται από Βούλγαρους. Το γεγονός αυτό πιθανώς σχετίζεται με την πτώση της Σόφιας το 1382. Κατά τον 15ο αιώνα, η Κρήτη θα χάσει τον σημαίνοντα ρόλο που είχε στο δουλεμπορικό δίκτυο, καθώς σημειώθηκε μια γενική μείωση των αγοραπωλησιών δούλων στο νησί, με τις αναφορές για διακίνηση Βυζαντινών να παύουν εντελώς²⁵².

Γενικότερα, η εμπορική δραστηριότητα της Βενετίας, έπεφτε πολύ συχνά θύμα πειρατικών ενεργειών στον χώρο της Ρωμανίας²⁵³. Όπως είναι λογικό, η Βενετία είχε πάντοτε στόχο να διαφυλάξει τα εμπορικά της συμφέροντα και τη ζωή των πολιτών της στη θάλασσα, καταγγέλλοντας τις πειρατικές δράσεις που γίνονταν εις βάρος της²⁵⁴. Ωστόσο, οι εξαιρέσεις στην πολιτική αυτή κάθε άλλο παρά σπάνιες ήταν. Έτσι, παρά το γεγονός ότι η πειρατεία αποτελούσε πλήγμα για το βενετικό εμπόριο και την ναυτιλία, η δραστηριοποίηση των Βενετών με την πειρατεία, ήταν γεγονός. Έχοντας ως ορμητήριο το νησί της Κρήτης, ανέπτυξαν μικρής κλίμακας πειρατική δράση, εξανδραποδίζοντας Βυζαντινούς πληθυσμούς στα παράλια της Πελοποννήσου, κάτι που μας είναι γνωστό χάρη στο επίσημο διάβημα από μέρους της Βυζαντινής κυβέρνησης προς την Βενετία το 1319²⁵⁵. Παρόμοια υπόθεση υπήρξε και το 1320 όταν Βενετοί που προέρχονταν από την Κορώνη και την Μεθώνη, αιχμαλώτισαν σαράντα Βυζαντινούς από την Πελοπόννησο και τους πούλησαν ως σκλάβους στην Κρήτη, την Ρόδο και την Κύπρο. Άξιο αναφοράς είναι επίσης και ένα επεισόδιο που συνέβη λίγο πριν το 1320 και αφορά την απαγωγή Βυζαντινών κατοίκων της Μονεμβασίας. Οι κάτοικοι αυτοί, είχαν επιβιβαστεί προσωρινά σε βενετικά πλοία με προέλευση την Κωνσταντινούπολη για να πουλήσουν τα εμπορεύματά τους. Τα πληρώματα των βενετικών πλοίων αιχμαλώτισαν τους Βυζαντινούς, οι οποίοι κατέληξαν στα χέρια Ιωαννιτών Ιπποτών, που τους πούλησαν ως σκλάβους²⁵⁶.

Πέρα από τη Βενετική Δημοκρατία, η Γένοβα είχε αποκτήσει πρωταγωνιστικό ρόλο τόσο στο ιταλικό όσο και στο διεθνές δουλεμπόριο.

²⁵¹ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. σ. 834.

²⁵² Ό.π., σ. 561-562.

²⁵³ CHARANIS, «Piracy in the Aegean» σ. 133.

²⁵⁴ ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, *Ιστορία της πειρατείας* σ. 210.

²⁵⁵ βλ. LAIOU, *Constantinople and the Latins* σ. 273.

²⁵⁶ ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Η αγορά των δούλων» σ. 260.

Αποτελούσε έναν πολύ σημαντικό κόμβο για το μεσαιωνικό εμπόριο σκλάβων από τον 13^ο έως και τον 15^ο αιώνα. Κατά τη διάρκεια των αιώνων αυτών, η Γένοβα ανέπτυξε σε μεγάλο βαθμό το δουλεμπορικό της δίκτυο²⁵⁷. Είναι χαρακτηριστικό ότι το γενοβέζικο δουλεμπόριο, προχωρούσε ταυτόχρονα με τις πολιτικές εξελίξεις. Όπως εμπορεύονταν Μαυριτανούς σκλάβους -μετά τις επιτυχίες των χριστιανικών δυνάμεων στην Ιβηρική Χερσόνησο- καθ'όλη τη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα²⁵⁸, με τον ίδιο τρόπο οι Γενοβέζοι δουλέμποροι επικεντρώθηκαν στο εμπόριο Βυζαντινών σκλάβων στην ανατολική Μεσόγειο. Παρά τον ισχυρότατο ανταγωνισμό που είχαν με τους Βενετούς και τους Καταλανούς, οι Γενοβέζοι εξελίχθηκαν στους σημαντικότερους προμηθευτές σκλάβων του μουσουλμανικού αλλά και του χριστιανικού κόσμου²⁵⁹. Τις δεκαετίες από τα τέλη του 13ου αιώνα έως και τα τέλη του 15ου, η διακίνηση και η εκμετάλλευση δούλων, υπήρξε συνυφασμένη με τη ζωή και το εμπόριο τους, αποφέροντας τους τεράστια κέρδη²⁶⁰.

Η εμπορική εγκατάσταση των Γενοβέζων στις παράλιες περιοχές της Μαύρης Θάλασσας, τους επέτρεψε να αποκτήσουν την απόλυτη οικονομική κυριαρχία στην περιοχή. Δεν θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί, ότι κατά την περίοδο 1270-1475, η Μαύρη Θάλασσα είχε μετατραπεί σε γενοβέζικη λίμνη²⁶¹. Ο Καφφάς, η εμπορική βάση της Γένοβας στην περιοχή της Κριμαίας, θα αναδεικνυόταν σε διεθνές κέντρο του δουλεμπορίου κατά τον 14ο αιώνα. Πέρα από το διεθνές δουλεμπόριο, οι Γενοβάτες του Καφφά ασχολούνταν και με εμπορεία δούλων σε τοπικό επίπεδο²⁶².

Η πόλη της Γένοβας αποτέλεσε πόλο έλξης για εμπόρους από όλη τη δυτική Μεσόγειο, καθώς συνιστούσε σημαντικό δουλεμπορικό κέντρο. Οι σκλάβοι που βρίσκονταν στην πόλη, είχαν αγοραστεί από Γενοβέζους εμπόρους, οι οποίοι είχαν ως προμηθευτές τους, τους ηγεμόνες των παρευξείνιων περιοχών, τους Καταλανούς αλλά και τους Τούρκους²⁶³. Κατά τον 14^ο αιώνα στη Γένοβα, συναντούμε Βυζαντινούς σκλάβους που κατάγονταν από πόλεις που

²⁵⁷ BALARD, «Slavery in the Latin Mediterranean», σ. 237.

²⁵⁸ Ό.π., 238.

²⁵⁹ EPSTEIN, *Genoa and the Genoese* σ. XVII.

²⁶⁰ Ό.π., σ. 281.

²⁶¹ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό», σ. 993.

²⁶² ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Η αγορά των δούλων» σ. 253.

²⁶³ LOCK, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, σ. 410.

ανήκαν ακόμα στην αυτοκρατορία όπως η Κωνσταντινούπολη και η Θεσσαλονίκη, αλλά και από περιοχές εκτός βυζαντινού ελέγχου, όπως ήταν η Τραπεζούντα, η Βάρνα, ο Καφφάς, ο Αλμυρός και η Εύβοια. Παρά το γεγονός ότι η πλειοψηφία των σκλάβων στη Γένοβα ήταν Τάταροι²⁶⁴, οι Βυζαντινοί συνιστούσαν την πλειοψηφία σε ό,τι αφορά τους σκλάβους με βαλκανική προέλευση. Συνολικά, απάρτιζαν πάνω από τους μισούς σκλάβους με προέλευση από τα Βαλκάνια (56.7%)²⁶⁵. Άλλοι βαλκάνιοι λαοί που υπόκεινταν σε υποδούλωση, ήταν κατά κύριο λόγο οι Βούλγαροι, οι Ούγγροι, οι Βόσνιοι, οι Αλβανοί και οι Βλάχοι. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση Βυζαντινών σκλάβων στη Γένοβα και μάλιστα σε ποσοστό 69,4%, θα εντοπιζόταν τις δεκαετίες 1300-1320²⁶⁶.

Ένα χαρακτηριστικό της γενοβέζικης αγοράς δούλων, είναι η σαφής προτίμηση στις γυναίκες. Καθώς οι νοταριακές πηγές αναφέρουν κάθε φορά το φύλο του σκλάβου, ο συσχετισμός ανδρών και γυναικών είναι αρκετά εύκολος να μελετηθεί. Από το β' μισό του 13^{ου} αιώνα, που το ποσοστό των ανδρών σκλάβων βρίσκεται στο 37%, παρατηρείται μια διαρκής πτώση μέχρι τον 15^ο αιώνα, για τον οποίο το 13% αποτελεί μέσο όρο. Το φαινόμενο αυτό, παρατηρείται και στα δουλεμπορικά δίκτυα της Βενετίας και της Σικελίας, στοιχείο που μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι το ποσοστό των γυναικών που πωλούνταν στα σκλαβοπάζαρα αυξήθηκε σημαντικά από το 14^ο στο 15^ο αιώνα²⁶⁷. Για τις Βυζαντινές σκλάβες στη Γένοβα, το ποσοστό φτάνει το 70.2%, ενώ το αντίστοιχο για τους άνδρες φθάνει μόλις το 39.8%²⁶⁸.

Οι Γενοβέζοι παρότι επικέντρωναν τις δυνάμεις τους στο εμπορικό κομμάτι της διακίνησης δούλων, δεν ήταν λίγες οι φορές που ασχολούνταν και με την αιχμαλωσία Βυζαντινών. Σημαντικότερη τέτοια δραστηριότητα παρατηρούμε στην Εύβοια, όπου ήταν αξιοσημείωτος ο αριθμός Βυζαντινών σκλάβων που είχαν αιχμαλωτιστεί και πουληθεί από τους Γενοβέζους²⁶⁹. Σοβαρότατο επεισόδιο αποτελεί επίσης και η άλωση της Ηράκλειας. Η πόλη αυτή στη θάλασσα του Μαρμαρά, δέχθηκε την επίθεση του Γενοβέζου Paganino

²⁶⁴ BALARD, *La Romanie génoise*, σ. 799, πίνακας 53.

²⁶⁵ Ό.π., σ. 797.

²⁶⁶ Ό.π., σ. 800.

²⁶⁷ BALARD, «Slavery in the Latin Mediterranean» 241.

²⁶⁸ BALARD, *La Romanie génoise*, σ. 799, πίνακας 53.

²⁶⁹ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 565.

Doria, ο οποίος διέθετε στόλο 60 πλοίων. Ο Doria πιθανολογείται ότι κινήθηκε επιθετικά εναντίον της Ηράκλειας, θέλοντας να προβεί σε αντίποινα για τη βυζαντινή ανάμειξη στον εμπορικό ανταγωνισμό μεταξύ Γένοβας και Βενετίας το 1351. Μετά την πτώση της πόλης, προχώρησε στον εξανδραποδισμό 766 Βυζαντινών κατοίκων οι οποίοι πουλήθηκαν στο σκλαβοπάζαρο του Πέραν²⁷⁰. Το επεισόδιο αυτό, αποτελεί άλλο ένα παράδειγμα για το πόσο ανυπεράσπιστα ήταν η Βυζαντινή Αυτοκρατορία απέναντι στην επιθετικότητα εχθρικών δυνάμεων.

Το δουλεμπόριο από πλευράς Καταλανών, είναι φαινόμενο του 14ου αιώνα και συνδέεται απόλυτα με την άφιξη της Μεγάλης Καταλανικής Εταιρείας στον χώρο του Αιγαίου το 1302 και την τελική εγκατάστασή της στα εδάφη του Δουκάτου των Αθηνών μετά τη μάχη του Αλμυρού²⁷¹. Είναι αναμφισβήτητο ότι κατά την εγκατάστασή τους στα εδάφη του Δουκάτου των Αθηνών το 1311, οι Καταλανοί, συνοδεύτηκαν από τους προσωπικούς τους δούλους, οι οποίοι είχαν αιχμαλωτιστεί είτε στη Μακεδονία είτε στην Κασσάνδρα. Οι άνδρες και οι γυναίκες που υπηρετούσαν τους Καταλανούς, ήταν κυρίως Βυζαντινοί, αλλά ανάμεσα τους βρίσκονταν Βούλγαροι και Βλάχοι. Σύμφωνα με τον Jacoby, υψηλό ποσοστό αυτών των ανθρώπων πουλήθηκαν στην Κρήτη το 1312 μαζί με τα θύματα της κατάκτησης του Δουκάτου το 1311²⁷².

Όπως και να έχει, οι αρχικές επιδρομές των Καταλανών κατά την περίοδο 1303-1307 έφεραν μεγάλα κέρδη στα ταμεία της Εταιρείας, τα οποία σίγουρα είχαν ενισχυθεί και από την αρχική εκμίσθωση που είχε πληρώσει ο Βυζαντινός αυτοκράτορας²⁷³. Το καταστροφικό πέρας των στρατιωτών της Εταιρείας, ένωσαν μεταξύ άλλων η Βοιωτία, η Ήπειρος, η Αττική και οι ακτές του κόλπου της Πάτρας²⁷⁴. Οι πληθυσμοί των περιοχών αυτών -κατά βάση βυζαντινοί- θα ενίσχυαν την παρουσία των Καταλανών εμπόρων στα μεγάλα δουλεμπορικά κέντρα της ανατολικής Μεσογείου το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα.

Από ό,τι φαίνεται οι Καταλανοί ξεκίνησαν τις δουλεμπορικές τους δραστηριότητες πριν ακόμα εγκατασταθούν στο Δουκάτο των Αθηνών. Οι

²⁷⁰ FLEET, *European and Islamic Trade*, σ. 39.

²⁷¹ BARTUSIS, *Late Byzantine Army* σ. 78-82.

²⁷² JACOBY, «L'État catalan en Grèce», σ. 99.

²⁷³ LAIOU, *Constantinople and the Latins*, σ. 189.

²⁷⁴ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 561.

πρώτοι Βυζαντινοί, που πουλήθηκαν από τους Καταλανούς, βρέθηκαν κυρίως στη Σικελία όπως φαίνεται από συμβολαιογραφικές πράξεις αγοραπωλησίας του 1307²⁷⁵. Οι Βυζαντινοί σκλάβοι στη Σικελία είχαν μεγάλη ζήτηση, καθώς καλούνταν να αναπληρώσουν το κενό των μουσουλμάνων σκλάβων, οι οποίοι μετά την κατάρρευση των σταυροφορικών βασιλείων της Μέσης Ανατολής, ήταν εξαιρετικά δυσεύρετοι στα σικελικά σκλαβοπάζαρα²⁷⁶. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι η δουλεία στη Σικελία αποτέλεσε ένα αστικό κυρίως φαινόμενο και οι σκλάβοι σπάνια χρησιμοποιούνταν για τις ανάγκες της αγροτικής παραγωγής. Αυτό φαίνεται ότι ίσχυε γενικότερα σε όλο τον κόσμο της Μεσογείου²⁷⁷. Οι βυζαντινοί σκλάβοι που πωλούνταν στη Σικελία, αγοράζονταν από εμπόρους, τεχνίτες, δικαστές αλλά και πολίτες με οικονομική επιφάνεια, ενώ φαίνεται να απασχολούνταν και ως οικιακοί βοηθοί και δάσκαλοι, αλλά και ως εργάτες²⁷⁸.

Το πέραςμα της Εταιρείας από τη Θεσσαλία το 1319 αλλά και οι συνεχείς πειρατικές δραστηριότητες των Καταλανών εναντίον των νησιών του Αιγαίου, τροφοδοτούσαν τις βενετικές αγορές της Κρήτης και της Εύβοιας με σκλάβους²⁷⁹. Μια μαρτυρία εξανδραποδισμού Βυζαντινού άνδρα από Καταλανούς υπάρχει στον βίο του Αγίου Αθανασίου του Μετεωρίτη. Σύμφωνα με το κείμενο, ο άγιος αιχμαλωτίστηκε σε νεαρή ηλικία κατά την άλωση των Νέων Πατρών από τους Καταλανούς το 1319, και λόγω της όμορφης εξωτερικής του εμφάνισης θα πωλούνταν ως σκλάβος²⁸⁰. Το 1358 βρίσκουμε αναφορά για την αρπαγή και την πώληση 26 κατοίκων της Αρκαδίας από το πλήρωμα ενός καταλανικού πλοίου²⁸¹. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του Sanudo το 1330, ότι η Πελοπόννησος ήταν εύκολος στόχος για τους Καταλανούς και τους Τούρκους πειρατές²⁸². Η πληροφορία αυτή, σε συνδυασμό με τις αναφορές για βενετικές επιθέσεις στους κατοίκους της Πελοποννήσου, που αναφέρθηκαν παραπάνω, σκιαγραφούν μια εικόνα για την κατάσταση στην περιοχή. Είναι

²⁷⁵ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 191.

²⁷⁶ BACKMAN, *The decline and Fall of Medieval Sicily* σ. 251.

²⁷⁷ PADILLA, «The Transport of Muslim Slaves», σ. 380.

²⁷⁸ BACKMAN, *The decline and Fall of Medieval Sicily*, σ. 252, 256.

²⁷⁹ HIERRO, «The Catalan Company», σ. 348.

²⁸⁰ ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ο όσιος Αθανάσιος ο Μετεωρίτης* σ. 40-41 και σ. 133. Σύμφωνα με τον βίο, ο άγιος κατάφερε να αποδράσει και να βρει καταφύγιο στην Θεσσαλονίκη.

²⁸¹ ZAKYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée*, σ. 87-88.

²⁸² ZAKYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée*, σ. 90, σημ. 4

εμφανές, ότι οι Βυζαντινοί κάτοικοι της Πελοποννήσου, ήταν εξαιρετικά ευάλωτοι, λόγω της γεωγραφικής τους θέσης. Είναι επίσης ξεκάθαρο, ότι για τα φαινόμενα αυτά ευθύνεται κατά κύριο λόγο η εξασθενημένη Βυζαντινή κυβέρνηση, η οποία δεν μπορούσε να προστατέψει τους εναπομείναντες πληθυσμούς της, από την άπληστη διάθεση πειρατών και κουρσάρων. Ταυτόχρονα, γίνεται σαφές, το πόσο αναγκαία ήταν η παρουσία ενός βυζαντινού στόλου εκείνη την περίοδο, ως βασικό προαπαιτούμενο για την υπεράσπιση περιοχών όπως η Πελοπόννησος²⁸³.

Η αθρόα εισροή εξανδραποδισμένων Βυζαντινών στα σκλαβοπάζαρα της Μεσογείου ως άμεσο αποτέλεσμα της δραστηριότητας των Καταλανών, δημιούργησε νέες δουλεμπορικές διαδρομές. Ιδιαίτερα ευνοημένο από την εξέλιξη αυτή, ήταν το δουλεμπορικό δίκτυο της Μαγιόρκας²⁸⁴. Η παρουσία Βυζαντινών σκλάβων στην Ισπανία, πιστοποιείται αμέσως μετά το 1311²⁸⁵. Οι σημαντικότερες αγορές δούλων για τους Καταλανούς, βρίσκονταν στη Θήβα, την Κόρινθο, τον Χάνδακα και το Παλέρμο²⁸⁶. Συγκεκριμένα, η Θήβα, που ήταν το διοικητικό κέντρο του Δουκάτου και σπουδαίο δουλεμπορικό κέντρο τον 14ο αιώνα²⁸⁷, αποτέλεσε πόλο έλξης για εμπόρους από τη Μαγιόρκα και τη Βαρκελώνη, οι οποίοι προμηθεύονταν Βυζαντινούς σκλάβους με σκοπό να τους μεταπωλήσουν στην Καταλονία και τις Βαlearίδες Νήσους. Η δουλεμπορική αυτή ροή έφερε μεγάλη εξάπλωση της δουλείας στην Καταλονία ως τα τέλη του 14ου αιώνα.

Οι Καταλανοί, λειτουργώντας με τη διττή ιδιότητα των εμπόρων-πειρατών, επιχειρούσαν συνεχείς επιδρομές στις ακτές της κυρίως Ελλάδας, της Πελοποννήσου και των νησιών του Αιγαίου, εξασφαλίζοντας μεγάλο αριθμό Βυζαντινών αιχμαλώτων με τους οποίους τροφοδοτούσαν το δουλεμπόριο τους²⁸⁸. Ωστόσο, η ακριβής φύση της δουλεμπορικής οικονομίας του Δουκάτου επί Καταλανών, έχει τεθεί υπό συζήτηση. Στο παρελθόν έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι οι καταλανικές κτήσεις στον ελλαδικό χώρο αποτελούσαν «πολιτείες σκλάβων», στις οποίες το δουλεμπόριο ήταν ο βασικότερος τομέας της

²⁸³ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό», σ. 990.

²⁸⁴ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 827.

²⁸⁵ CONSTANTELOS, *Poverty, Society and Philanthropy* σ. 111, σημ. 33.

²⁸⁶ Ό.π., σ. 111.

²⁸⁷ SETTON, «Catalan Society» σ. 248.

²⁸⁸ SETTON, *Catalan dominion* σ. 248.

οικονομίας²⁸⁹. Παρατηρείται ωστόσο, η απουσία νοταριακών πηγών που να πιστοποιούν την ενασχόληση των μελών της Καταλανικής Εταιρείας με το δουλεμπόριο στα χρόνια του καταλανικού Δουκάτου. Το γεγονός αυτό, ενδεχομένως σημαίνει ότι το δουλεμπόριο μετά το 1311, πέρασε στα χέρια μεμονωμένων ιδιωτών, οι οποίοι δεν συνέβαλλαν στην οικονομική ευημερία του κράτους όπως αντίστοιχα έκαναν οι Καταλανοί στρατιώτες για λογαριασμό της Εταιρείας²⁹⁰.

Η διακίνηση Βυζαντινών σκλάβων, από τους Καταλανούς, συνεχίστηκε και στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα στην Ισπανία. Το 1419 ο Μανουήλ Β' επιχείρησε μέσω του απεσταλμένου του, προς τον βασιλιά Αλφόνσο Δ' της Αραγωνίας, να εξασφαλίσει την απελευθέρωση περίπου 50 Βυζαντινών σκλάβων που είχαν απαχθεί από την Πελοπόννησο και είχαν πουληθεί στη Σικελία από Καταλανούς πειρατές²⁹¹. Ένα τελευταίο επεισόδιο υποδούλωσης Βυζαντινών για τον 15^ο αιώνα, έχει πρωταγωνιστή το Γεώργιο Σφραντζή. Το 1430 ο Σφραντζής, αιχμαλωτίστηκε μαζί με πολλούς άλλους στο Ιόνιο Πέλαγος και κρατήθηκε για κάποιο διάστημα όμηρος στην Κεφαλονιά. Οι Καταλανοί που τον είχαν αιχμαλωτίσει, τον πούλησαν εν τέλει στη Γλαρέντζα, μαζί με τους συντρόφους του²⁹².

Συμπερασματικά, η μελέτη της πορείας της Καταλανικής Εταιρείας έχει ιδιαίτερη σημασία για το μεσαιωνικό δουλεμπόριο. Σύμφωνα με τον Hierro, το μισθοφορικό αυτό σώμα κατάφερε να επιβιώσει του ηγέτη του αλλά και της διακοπής των σχέσεων του με τον Βυζαντινό αυτοκράτορα χάρη σε συγκεκριμένους παράγοντες. Η Εταιρεία επιβίωσε της καταστροφικής της πορείας στη Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια, λόγω της ικανότητας της να λεηλατεί τις περιοχές από τις οποίες περνούσε, και λόγω των χρημάτων των οποίων κέρδιζε από τους σκλάβους τους οποίους πουλούσε. Το δουλεμπόριο για τους Καταλανούς δεν ήταν μόνο η βασική τους απασχόληση αλλά και ένα μέσο επιβίωσης. Μπορεί να ειπωθεί ότι οι Καταλανοί επιδρομείς μπόρεσαν να

²⁸⁹ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 648-49 και 827-31.

²⁹⁰ HIERRO, «The Catalan Company», σ. 348-349.

²⁹¹ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό», σ. 993.

²⁹² ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Χρονικόν*, σ. 68¹⁹⁻²⁴.

επιβιώσουν και να γίνουν κυρίαρχοι του Δουκάτου των Αθηνών χάρι στους
άνδρες και τις γυναίκες που αιχμαλώτιζαν και πουλούσαν²⁹³.

²⁹³ HIERRO, «The Catalan Company», σ. 349.

3. Αντιδράσεις στην διακίνηση βυζαντινών δούλων

Η συχνότητα των φαινομένων εξανδραποδισμού και εμπορικής διακίνησης, τεράστιου αριθμού Βυζαντινών στα δουλεμπορικά δίκτυα της Μεσογείου, δημιουργεί ερωτήματα για την ηθική πίσω από αυτές τις πράξεις και τις κοινωνίες των λαών που τις πραγματοποιούσαν. Σε ό,τι αφορά τον ισλαμικό κόσμο, υπήρχε μόνο μια κατάσταση δουλείας και αυτή αφορούσε όσους γεννήθηκαν σκλάβοι ή όσους ήταν αιχμάλωτοι πολέμου. Η προέλευση των δούλων στον ισλαμικό κόσμο, μπορούσε να είναι προϊόν αγοράς, κληρονομιάς ή δωρεάς, ενώ ήταν σαφής η απαγόρευση άλλων μουσουλμάνων ή ακόμα και μη μουσουλμάνων που ήταν όμως υπήκοοι του σουλτάνου²⁹⁴. Ταυτόχρονα, για τη δυτική χριστιανισμένη, ο εξανδραποδισμός παγανιστών, μουσουλμάνων αλλά και αιρετικών ήταν κάτι το θεμιτό ενώ η διακίνηση δούλων θεωρούνταν κάτι το επιλήψιμο μόνο εάν επρόκειτο για πώληση χριστιανών σε Εβραίους ή «απίστους»²⁹⁵. Στη θεωρία τουλάχιστον, η εμπορεία σκλάβων με Βυζαντινή καταγωγή ήταν κάτι το κατακριτέο καθώς ήταν ομόθρησκοί με τους Καθολικούς²⁹⁶. Προτάσσοντας όμως το επιχείρημα ότι αν και ομόθρησκοι δεν ήταν και ομόδοξοι, πολύ συχνά ο όποιος δισταγμός για τη διακίνησή τους, παραμεριζόταν και χαρακτηρίζονταν ως αιρετικοί ή σχισματικοί²⁹⁷.

Γενικότερα, φαίνεται ότι η εμπορική δράση των Λατίνων στην ανατολική Μεσόγειο, και κυρίως αυτή των Βενετών και των Γενουατών, είχε αποσυνδεθεί από οποιαδήποτε έννοια ηθικής ή απαγόρευσης του Κανονικού δικαίου. Το να καμφθεί η επιχειρηματική τους δραστηριότητα για έναν τέτοιο λόγο, θα ήταν ασύμβατο με την κυριαρχία του κεφαλαίου²⁹⁸. Η επιχειρηματική αυτή λογική, ερχόταν σε αντίθεση με τα γραφόμενα του Marino Sanudo, τα οποία χαρακτηρίζονταν από ένθερμο σταυροφορικό ιδεώδες. Ειδικότερα, ο Sanudo προέτρεπε την άμεση διακοπή κάθε είδους εμπορικής σχέσης με τα ισλαμικά κράτη, και δη την Αίγυπτο, αποσκοπώντας στην οικονομική και στρατιωτική

²⁹⁴ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό», σ. 976.

²⁹⁵ Ό.π., σ. 976.

²⁹⁶ HEYD, *Histoire du commerce*, σ. 560.

²⁹⁷ LANE, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, σ. 32.

²⁹⁸ LANE, «Recent Studies on the Economic History of Venice», σ. 315.

της αποδυνάμωση²⁹⁹. Είναι σαφές, ότι η τεράστια κλίμακα με την οποία διακινούνταν Βυζαντινοί σκλάβοι στις αγορές της Δύσης, είχε φέρει τις σχέσεις των δύο κόσμων σε τεράστια απόσταση.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της κρίσης αυτής, αποτελεί η επίσκεψη του Βαρλαάμ από την Καλαβρία στον Πάπα Βενέδικτο ΙΒ΄ της Αβινιόν. Ο Βαρλαάμ βρέθηκε εκεί ως απεσταλμένος του βυζαντινού αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ΄, ο οποίος ζητούσε βοήθεια έναντι της τουρκικής απειλής. Ως προαπαιτούμενο για την ένωση των δύο εκκλησιών και την κοινή δράση εναντίον των Τούρκων, ο Βαρλαάμ έθεσε την κινητοποίηση του ίδιου του Πάπα για την απελευθέρωση όλων των Βυζαντινών σκλάβων που βρίσκονταν στη Δύση, και τον αναθεματισμό όσων Λατίνων απασχολούνταν με την εμπορεία και διάθεση Βυζαντινών σκλάβων³⁰⁰.

Από το 1360 κι έπειτα, ξεκινάει να τίθεται το ερώτημα για τη νομιμότητα που είχε ο εξανδραποδισμός των ανθρώπων με βυζαντινή καταγωγή στα Καταλανικά Δουκάτα της Αθήνας και των Νέων Πατρών, ενώ το 1382 το ζήτημα αυτό φαίνεται να φτάνει και στην ίδια την Καταλονία, όπου υπήρχε επίσης σημαντική παρουσία Βυζαντινών δούλων. Το έτος αυτό, ο βασιλιάς Πέτρος Α' της Αραγωνίας (1338-1387) κατόπιν αιτήματος Ελλήνων σκλάβων της Τορτόζα, επικύρωσε παπική απόφαση του πάπα Ουρβανού Ε' (1362-1370), η οποία όριζε ότι οι Έλληνες δούλοι της Τορτόζα, επιβαλλόταν να απελευθερωθούν ύστερα από επτά χρόνια δουλείας³⁰¹.

Στην πόλη της Γένοβας σημειώθηκε μια προσπάθεια για την αντιμετώπιση του θέματος αυτού, μετά και τη συνθήκη που υπογράφηκε μεταξύ του Paganino Doria και του Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού. Ειδικότερα, προς τα τέλη του 14ου αιώνα, το δικαίωμα της ανάκτησης της ελευθερίας δούλων οι οποίοι ήταν Βυζαντινοί πολίτες άρχισε να γίνεται αποδεκτό. Ωστόσο, το δικαίωμα αυτό, δεν φαίνεται να ίσχυε και για όσους Βυζαντινούς ζούσαν στο Βουλγαρικό βασίλειο ως θύματα της οθωμανικής επέκτασης των τελών του 14ου αιώνα. Οι συγκεκριμένοι σκλάβοι εξαιρούνταν του δικαιώματος αυτού και δεν αντιμετωπίζονταν διαφορετικά από τους υπόλοιπους σκλάβους βαλκανικής

²⁹⁹ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό», σ. 977.

³⁰⁰ ZACHARIADOU, *Trade and Crusade*, σ. 160, σημ. 673.

³⁰¹ SETTON, *Catalan dominion* σ. 87, σημ. 31.

προέλευσης³⁰².

Οι απεγνωσμένες προσπάθειες για την ένωση των δύο Εκκλησιών, από πλευράς Βυζαντινής κυβέρνησης, φαίνεται να δημιούργησαν κάποια αισθήματα αλληλεγγύης και συμπόνιας, στις κοινωνίες της Δύσης. Χαρακτηριστικές των αισθημάτων αυτών, είναι οι προσπάθειες του επισκόπου Βαρκελώνης Ramon d' Escalles στα 1396 για την απελευθέρωση όσων δούλων ανήκαν στην Ορθόδοξη πίστη, γεγονός που πρέπει να βοήθησε σημαντικά και τους Έλληνες ορθόδοξους. Φυσικά τέτοια παραδείγματα, δεν οδήγησαν στη λήξη του φαινομένου, καθώς το εμπόριο Βυζαντινών σκλάβων συνέχιζε την πορεία του ακόμα και στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα σε τέτοιο βαθμό, που ο πάπας το 1425 απείλησε με αφορισμό όσους συνέχιζαν να εμπορεύονται Χριστιανούς δούλους³⁰³.

Οι πολύ συχνές πειρατικές επιδρομές Τούρκων, αλλά και Χριστιανών κατά των Βυζαντινών, με την αιχμαλωσία μεγάλου αριθμού ανθρώπων, εξασφάλιζαν πλούσια κέρδη αλλά και συνεχή ροή δούλων που διοχετεύονταν στις μεγάλες αγορές δούλων της Ανατολής και της Δύσης. Παρά την αντίδραση της Καθολικής Εκκλησίας όπως αυτή εκφράστηκε από τους Πάπες Ιωάννη ΚΒ', Κλήμη ΣΤ' και Μαρτίνο Ε' αλλά και τις περιοριστικές διατάξεις ορισμένων κρατών, το εμπόριο των δούλων συνέχισε να ακμάζει. Ταυτόχρονα, ορισμένα δυτικά κράτη προχώρησαν σε παραχωρήσεις που διευκόλυναν τη δραστηριότητα των δουλεμπόρων, καθώς είναι πασιφανές ότι η εισαγωγή μεγάλου αριθμού σκλάβων, ωφελούσε ποικιλοτρόπως τις κοινωνίες των Λατινικών κρατών³⁰⁴.

Παρόλα αυτά, υπάρχουν κάποια στοιχεία που δείχνουν ότι η παρουσία σημαντικού αριθμού Ορθόδοξων σκλάβων στη Δύση, δημιούργησε κάποια ηθικά ζητήματα³⁰⁵. Συγκεκριμένα, στη Σικελία, ο Φρειδερίκος Γ' το 1310 όρισε ότι οι σκλάβοι με Ορθόδοξες καταβολές, θα έπρεπε να απελευθερωθούν το αργότερο επτά χρόνια μετά τη μεταστροφή τους στον καθολικισμό, απαγορεύοντας ταυτόχρονα την πώληση τους σε άλλον ιδιοκτήτη.³⁰⁶ Σε μέρη όπως η Γένοβα και η Βαλένθια οι σκλάβοι μπορούσαν να απαιτήσουν την απελευθέρωση τους σε

³⁰² ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό», σ. 977.

³⁰³ PADILLA, «The Transport of Muslim Slaves», σ. 383, σημ. 18.

³⁰⁴ ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Η αγορά των δούλων», σ. 253.

³⁰⁵ CLUSE - AMITAI, «Introduction», σ. 17.

³⁰⁶ VERLINDEN, L'esclavage dans l'Europe médiévale, II, σ. 192-198.

δικαστήριο εφόσον μπορούσαν να αποδείξουν ότι είχαν γεννηθεί Καθολικοί. Η ταυτοποίηση με βάση την εθνικότητα, που συναντάει κανείς πολύ συχνά στις νοταριακές πηγές που ασχολούνται με τις πωλήσεις σκλάβων, έχουν ως κύριο σκοπό όχι μόνο την περιγραφή της καταγωγής του δούλου, αλλά χρησίμευαν στο να μπορεί να αποδειχθεί ότι κάποιος ήταν νόμιμα σκλάβος³⁰⁷.

Παρά τις παραπάνω προσπάθειες και τις διατάξεις, που επιχείρησαν να καλυτερεύσουν τις ζωές των δούλων ή ακόμα και να οδηγήσουν στην απελευθέρωση τους, είναι ξεκάθαρο ότι αποτελούν τις εξαιρέσεις στον κανόνα. Υπάρχουν περιπτώσεις ανθρώπων, που προσπάθησαν να εμποδίσουν το φαινόμενο αυτό, όχι για λόγους ηθικούς αλλά για να στερήσουν τους αντιπάλους τους από τα πλεονεκτήματα και τα κέρδη που τους απέφεραν οι δουλεμπορικές τακτικές³⁰⁸. Οι δούλοι αποτελούσαν πηγή μεγάλου κέρδους για όσους ασχολούνταν είτε με τον εξανδραποδισμό τους, είτε με την εμπορική διακίνησή τους. Συμπερασματικά, το εμπόριο ανθρώπων αποτελούσε κινητήριο μοχλό για τις οικονομίες των κρατών που απασχολούνταν και επένδυαν στο δουλεμπόριο, όπως αποδεικνύεται από την απρόσκοπτη συνέχιση του.

³⁰⁷ CLUSE - AMITAI, «Introduction», σ. 17.

³⁰⁸ ό.π., σ. 15.

4. Συμμετοχή των βυζαντινών στο δουλεμπόριο

Όπως έχει γίνει κατανοητό, οι Βυζαντινοί στο δουλεμπόριο της Παλαιολόγειας εποχής, αποτέλεσαν την πλειοψηφία των θυμάτων που αιχμαλωτίζονταν, διακινούνταν και πωλούνταν στα σκλαβοπάζαρα της Μεσογείου και της δυτικής Ευρώπης. Μετά τη διαπίστωση αυτή, αξίζει να ερευνηθεί το κατά πόσο υπήρξαν παραδείγματα Βυζαντινών οι οποίοι κατόρθωσαν να συμμετάσχουν στο δουλεμπορικό δίκτυο της Ανατολικής Μεσογείου όχι ως θύματα, αλλά ως διακινητές και πελάτες.

Σε θεωρητικό υπόβαθρο, ίσχυε ακόμα κατά την Υστεροβυζαντινή περίοδο η ιδεολογία της μη υποδούλωσης ομόδοξων, όπως αυτή υπαγορευόταν από τη χριστιανική ηθική όχι μόνο στη βυζαντινή κοινωνία, αλλά και στα χριστιανικά βασίλεια της Δύσης..

Ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, βυζαντινός δικαστής του 14^{ου} αιώνα, καταδίκασε τη δουλεία ως αφύσικη και κατασκευασμένη από τον άνθρωπο, δηλώνοντας ότι η φυσική κατάσταση του ανθρώπου είναι η ελευθερία και ότι η δουλεία είναι μια επινόηση του πολέμου³⁰⁹. Παρόλα αυτά, στο νομικό του εγχειρίδιο, επαναλαμβάνει τους παραδοσιακούς νόμους για τη δουλεία που ανάγονταν στην εποχή του Ιουστινιανού. Επομένως, η δουλεία ως νομικός θεσμός, δεν τέθηκε υπό αμφισβήτηση από τον Αρμενόπουλο. Το κατά πόσο η συνέχιση των παλαιών νόμων ήταν αντιπροσωπευτική της κοινωνικής και νομικής πραγματικότητας του 14^{ου} αιώνα, είναι κάτι που δεν μπορεί να απαντηθεί με σιγουριά και είναι ένα γενικό πρόβλημα που αφορά τα βυζαντινά νομικά κείμενα³¹⁰.

Την ίδια περίπου περίοδο, ο πρώην Βυζαντινός Αυτοκράτορας Ιωάννης Καντακουζηνός, ξεχώρισε τη δουλεία σε δύο διακριτά είδη³¹¹. Για τον Καντακουζηνό, η δουλεία της ψυχής αποτελούσε εξαθλίωση και δολοφονία. Αντιθέτως, η δουλεία που προερχόταν από την πώληση ανθρώπων ή την

³⁰⁹ ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Πρόχειρον νόμων*, σ. 91-92.

³¹⁰ PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade», σ. 164.

³¹¹ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, *Ιστορία*, II, σ. 414.

αιχμαλωσία, ήταν δουλεία του σώματος και όχι της ψυχής. Για τον Καντακουζηνό επομένως η πραγματική ελευθερία του ατόμου δεν είχε σχέση με κάποιο νομικό καθεστώς, αλλά αναγόταν στην πνευματική του κατάσταση.

Παρά τις απόψεις που είναι κριτικές για το φαινόμενο της δουλείας, αυτή αποτελούσε μια πραγματικότητα για την Υστεροβυζαντινή περίοδο. Όπως και σε προηγούμενους αιώνες μια από τις βασικές πηγές δούλων ήταν ο πόλεμος. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, δήλωνε ότι η υποδούλωση των αιχμαλώτων ήταν σύμφωνη με τις πρακτικές και τους νόμους του πολέμου³¹². Ωστόσο, έδινε έμφαση στο γεγονός ότι οι Βυζαντινοί δεν έπρεπε να υποδουλώνουν τους ομόδοξους τους. Υποστήριζε ότι στην περίπτωση αιχμαλωσίας ορθοδόξων, οι στρατιώτες του Βυζαντίου έπρεπε απλώς να τους αφοπλίσουν και να τους αφήσουν ελεύθερους χωρίς τις πανοπλίες τους³¹³. Το ίδιο συναίσθημα φαίνεται να απηχεί ο Ιωάννης Καντακουζηνός σε ό,τι αφορά τους πολέμους μεταξύ Βυζαντινών και Βουλγάρων ή Σέρβων κατά τη βασιλεία του Ανδρονίκου Γ΄. Οι Βυζαντινοί όφειλαν να μην υποδηλώνουν ορθοδόξους μιας και αυτό δεν τους επιτρεπόταν με βάση την πίστη τους. Μόνη εξαίρεση αποτελούσαν οι βάρβαροι που δεν πίστευαν στη σωτηρία από τον Ιησού Χριστού³¹⁴.

Πρέπει να τονιστεί ότι ενώ οι ομόδοχοι των Βαλκανίων θεωρούνταν ομόθρησκοι³¹⁵, οι Λατίνοι αντιθέτως δεν θεωρούνταν τίποτα λιγότερο από αλλόφυλοι ή ακόμα και βάρβαροι ή ψευδοχριστιανοί³¹⁶. Έτσι λοιπόν όταν το 1334 ο Ιωάννης Καντακουζηνός απείλησε τους Γενοβέζους που κατοικούσαν στη Φώκαια ότι θα τους καταστήσει σκλάβους, δεν πρέπει να ήταν μια κενή απειλή³¹⁷. Ίσως θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα είδος αντεκδίκησης για τη διακίνηση τεράστιου αριθμού εξανδραποδισμένων Βυζαντινών που διακινούνταν από Ιταλούς δουλεμπόρους στα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου αλλά και της δυτικής Ευρώπης.

Παρόλα αυτά, κατά τη διάρκεια του βυζαντινού εμφυλίου πολέμου στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, όπως αναλύθηκε παραπάνω, οι Τούρκοι σύμμαχοι του Καντακουζηνού, συνήθιζαν να αιχμαλωτίζουν και να πουλούν ορθοδόξους

³¹² ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, σ. 740-741.

³¹³ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, *Ιστορία*, I, σ. 116.

³¹⁴ Ό.π., I, σ. 497.

³¹⁵ Ό.π., III, 245.

³¹⁶ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 992

³¹⁷ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ I., *Ιστορία*, I, σ. 493.

χριστιανούς ως δούλους. Σε ότι αφορά τους μη χριστιανούς, οι Βυζαντινοί ακολούθησαν τον νόμο του πολέμου και πιο συγκεκριμένα την θεωρία ότι όλοι οι «βάρβαροι» αιχμάλωτοι έπρεπε να γίνουν δούλοι. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1296 μαρτυρείται ότι ο βυζαντινός στρατηγός Αλέξιος Φιλανθρωπινός, μετά την ανακατάληψη της περιοχής του ποταμού Μαιάνδρου από τους Τούρκους, πήρε πολλές γυναίκες και παιδιά ως δούλους μάλλον για την ανάγκες της οικίας του³¹⁸.

Στοιχεία που αποδεικνύουν την πρακτική της υποδούλωσης των εχθρών τους από μέρους των Βυζαντινών, μπορούν να βρεθούν στο γράμμα του Μαμελούκου Σουλτάνου al-Nasir Hasan προς τον τότε Βυζαντινό αυτοκράτορα Ιωάννη Καντακουζηνό. Η επιστολή αυτή, που μας σώζεται μόνο στα ελληνικά, αναφέρει ότι ο Σουλτάνος υποσχόταν να απελευθερώσει τους βυζαντινούς αιχμαλώτους του εάν ο αυτοκράτορας έκανε το ίδιο για όσους Αιγύπτιους βρίσκονταν υποδουλωμένοι στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία³¹⁹.

Άλλη μία μαρτυρία υπάρχει και στις αρχές του 1453, όπου Βυζαντινοί στρατιώτες είχαν την ευκαιρία να λεηλατήσουν τουρκικά χωριά στην θρακική ακτή. Ο Δούκας μας πληροφορεί ότι μετά την επιδρομή πολλοί ήταν οι Τούρκοι που αιχμαλωτίστηκαν και όσοι δεν φονεύθηκαν, μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και πωλήθηκαν. Η αναφορά αυτή μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχε σκλαβοπάζαρο στη Βυζαντινή πρωτεύουσα αυτή την περίοδο³²⁰.

Το γεγονός ότι η δουλειά ήταν αποδεκτή και ότι οι νόμοι που την αφορούσαν ήταν γνωστοί, αποδεικνύεται και σε μία ιστορία που αφηγείται ο Νικηφόρος Γρηγοράς. Κάποτε, μια γυναίκα με σκυθική καταγωγή³²¹ που ζούσε πέρα από τα όρια του Δούναβη, υπήρξε μάρτυρας της μετακίνησης Βυζαντινών αιχμαλώτων μέσω της περιοχής που κατοικούσε. Επιθυμώντας για μεγάλο χρονικό διάστημα να βαπτιστεί και να ζήσει με τους Βυζαντινούς, αγόρασε και παντρεύτηκε έναν από τους δούλους. Ο σύζυγός της παρέμεινε θεσμικά δούλος και η ίδια ενώ περίμενε την κατάλληλη στιγμή, για να φύγει από την πατρίδα

³¹⁸ ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ, *Επιστολαί*, αρ. 120, σ. 208

³¹⁹ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, *Ιστορία*, III, σ. 95-98.

³²⁰ ΔΟΥΚΑΣ, σ. 323.

³²¹ Ο Pahlitz, υποθέτει ότι η γυναίκα είναι κουμανικής καταγωγής, βλ. PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade», σ. 166.

της με κατεύθυνση τα εδάφη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, γέννησε δύο παιδιά. Μετά από σύντομο χρονικό διάστημα, έτυχε η πρώτη γυναίκα του άντρα της να έχει μεταφερθεί ως αιχμάλωτη στην ίδια περιοχή. Όταν ο σύζυγός της, είδε την πρώτη γυναίκα του, δάκρυσε, και η γυναίκα συγκινημένη την αγόρασε για να τον ευχαριστήσει. Μετά από λίγο χρονικό διάστημα, είχε την ευκαιρία να πάει στην Κωνσταντινούπολη και να βαπτιστεί. Όταν έφτασαν στην Πόλη, η πρώτη γυναίκα του συζύγου της πήγε στον Πατριάρχη και παραπονέθηκε ότι η γυναίκα από τη Σκυθία της συμπεριφερόταν με τρόπο άδικο και ότι της είχε στερήσει τον σύζυγο. Όταν όμως η πρωταγωνίστρια της ανεκδοτολογικής αυτής ιστορίας εξιστόρησε στον Πατριάρχη τι ακριβώς είχε γίνει, κανένας δεν μπορούσε να φέρει ένα νομικό επιχείρημα εναντίον της, καθώς ήταν η νόμιμη ιδιοκτήτρια και των δύο. Τότε, αποφάσισε να απελευθερώσει τον σύζυγό της χωρίς αυτός να δώσει τα χρήματα που απαιτούνται για να εξαγοράσει την ελευθερία του. Παρόλα αυτά δεν μπορούσε να απελευθερώσει και την πρώτη σύζυγό του, καθώς το ποσό που απαιτούνταν για την απελευθέρωση της ξεπερνούσε τις οικονομικές της δυνατότητες και ζούσε πλέον σε ανέχεια. Ωστόσο, δήλωσε ότι εάν η δούλη μπορούσε να συγκεντρώσει το ποσό, ήταν προετοιμασμένη να την αφήσει ελεύθερη και η ίδια θα ζούσε μόνη της με τα παιδιά της, εξαρτώμενη από τη θεία πρόνοια. Για την απόφασή της αυτή, όλοι όσοι ήταν παρόντες μαζί με τον Πατριάρχη την εκθείασαν. Παρόλα αυτά, σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά δεν χρειάστηκε πολύ για να επέλθει η θεία δικαιοσύνη. Όταν η πρώτη γυναίκα πήγε να δει συγγενείς της στη Θράκη ώστε να μαζέψει το ποσό για την απελευθέρωση της, πιάστηκε αιχμάλωτη από βαρβάρους για δεύτερη φορά και δεν τη ξαναείδε κανείς. Από τότε η γυναίκα από τη Σκυθία ζούσε ευτυχισμένη με τον άντρα της³²².

Η ιστορία αυτή που περιγράφει ο Γρηγοράς, όσο λογοτεχνική ή μυθιστορηματική μπορεί να είναι, αποκαλύπτει ότι το νομικό καθεστώς της δουλείας παρέμενε ισχυρό ακόμα και εκείνη την εποχή και μάλιστα γινόταν σεβαστό το δικαίωμα μιας μη Βυζαντινής γυναίκας να έχει δούλους στην ιδιοκτησία της.

Σε ότι αφορά τα αρχειακά στοιχεία που δείχνουν ότι οι Βυζαντινοί αγόραζαν και πουλούσαν δούλους τον 13ο αιώνα, υπάρχουν κάποια γενοβέζικα

³²² ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 542–44.

νοταριακά έγγραφα από τον Καφφά που μας προσφέρουν κάποιες πληροφορίες. Το 1289 μία Βυζαντινή γυναίκα ονόματι Καλή αγόρασε από έναν Ιταλό μία νεαρή Κιρκασιάνη δούλη³²³, ενώ κάποιος ονόματι Abbas de Porta, υιός του Johannis Gazanus, πούλησε σε έναν Ιταλό μία Λαζή δούλη ονόματι Μαρία³²⁴. Το ίδιο έτος κάποιος Teodorus Romeus de Calamita πούλησε έναν σκλάβο ουγγρικής καταγωγής ονόματι Παύλο σε έναν Ιταλό και μία Βουλγάρα γυναίκα ονόματι Cressana πουλήθηκε μαζί με τους δύο υιούς της σε κάποιον Nichete Tana grecho³²⁵. Το γεγονός ότι οι σκλάβοι αυτοί ήταν αρκετά πιθανό να είναι Ορθόδοξοι χριστιανοί, δεν πτόησε καθόλου ούτε τους αγοραστές αλλά ούτε και τους πωλητές τους³²⁶. Το 1290 κάποιος ονόματι Μιχαήλ Κυδώνιος πούλησε στον Daniele de Curia μία Κιρκασιανή έφηβη 16 χρονών³²⁷, ενώ κάποιος Oberto di Santo Stefano αγόρασε εξ ονόματος μιας Βυζαντινής κυρίας ονόματι Cali de Limnia ένα κορίτσι Κουμανικής καταγωγής³²⁸. Πέρα από το γεγονός ότι τα ονόματα που αναφέρονται μας υποδεικνύουν τη βυζαντινή καταγωγή των αγοραστών, οι άνθρωποι που αναφέρονται δεν πρέπει να ασχολούνταν επαγγελματικά με το δουλεμπόριο αλλά να αποτελούσαν μεμονωμένους αγοραστές³²⁹.

Το παραπάνω δεν φαίνεται να ισχύει και για την περίπτωση του Μανουήλ από το Πέραν, ο οποίος το 1281 πούλησε μια νεαρή Κιρκασία για λογαριασμό ιταλού τραπεζίτη στην Κωνσταντινούπολη σε κάποιον άλλον Ιταλό³³⁰. Φαίνεται ότι ο Βυζαντινός αυτός λειτουργούσε ως επαγγελματίας μεσάζων, με επιχειρηματική δράση που θυμίζει δουλέμπορο³³¹.

Από τον κατάλογο του 14^{ου} αιώνα, του νοτάριου Benvenuto de Brixano από τον Χάνδακα χρονολογίας 1301- 1302, μαθαίνουμε για κάποιον Filipazzo de Caristo, κατά πάσα πιθανότητα Βυζαντινού από τη Χαλκίδα ο οποίος πούλησε έναν Βυζαντινό δούλο από τη Σάμο σε έναν γιατρό από τη Μαγιόρκα.

³²³ BRATIANU, *Actes des notaires génois*, No 167, σ. 183.

³²⁴ Ό.π., No 222, σ. 218

³²⁵ Ό.π., No, 238, σ. 229-230.

³²⁶ PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade», σ. 173.

³²⁷ BALARD, *Gênes et l'outre-Mer*, I, No. 594, σ. 215-216.

³²⁸ Ό.π., No. 767, σ. 306.

³²⁹ PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade», σ. 173.

³³⁰ BRATIANU, *Actes des notaires génois*, No. 143, σ. 164-165.

³³¹ PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade», σ. 174.

Το συμβόλαιο ωστόσο όριζε ότι αν ο πατέρας του δούλου ή κάποιος από τους συγγενείς του είχε ποτέ τη θέληση να τον αγοράσει πίσω, ο δούλος θα έπρεπε να επιστραφεί σε αυτούς³³². Το ίδιο άτομο πούλησε άλλους τρεις δούλους, από τους οποίους τουλάχιστον ο ένας ήταν Βυζαντινός³³³. Ο Caristo προφανώς δεν είχε καθόλου ενδοιασμούς στο να πουλήσει τους ομόδοξούς του, και πιθανώς να είχε αιχμαλωτίσει ο ίδιος κάποιον δούλο από τη Σάμο³³⁴. Το κατά πόσο ήταν δουλέμπορος ή απλώς ένας ναυτικός που αιχμαλώτιζε και πουλούσε δούλους, όταν η περίπτωση και η ευκαιρία το επέτρεπε, είναι κάτι που παραμένει ασαφές³³⁵.

Από τις νοταριακές πηγές στη διάθεση μας, φαίνεται ότι ακόμα και ορθόδοξοι ιερείς αγόραζαν και πουλούσαν δούλους. Το 1290 ένας ιερέας ονόματι Ιωάννης πούλησε έναν δούλο ονόματι Βασίλειο στον Καφφά³³⁶, ενώ το 1312 ένας άλλος ιερέας ονόματι Κωνσταντίνος από τον Χάνδακα ελευθέρωσε τον Βυζαντινό δούλο του Μιχαήλ, τον οποίο είχε αγοράσει στην Κύπρο από έναν μοναχό³³⁷.

Σε μία σειρά επιστολών προς τον δόγη της Βενετίας που χρονολογούνται από το 1304 και περιέχονται στη βενετική *Libri Commemoriali*, σώζεται μία διαμάχη που αφορούσε μία ομάδα 52 δούλων από τους οποίους οι 35 επρόκειτο να παραδοθούν στον Μαμελούκο Σουλτάνο. Στο κείμενο, ένας Βυζαντινός έμπορος από το Χάνδακα κατάφερε να αξιώσει και να διεκδικήσει 17 σκλάβους. Ο αριθμός αυτός είναι αρκετά σημαντικός, γεγονός που μπορεί να τον κατατάσσει στην κατηγορία του δουλεμπόρου³³⁸. Στο ίδιο κείμενο περιέχεται επίσης και η καταγγελία ενός βυζαντινού πρεσβευτή προς τον Δόγη που αφορά κάποιες υποθέσεις Βυζαντινών, οι οποίοι αιχμαλώτισαν κατοίκους της Πελοποννήσου και τους πούλησαν στην Κύπρο, την Κρήτη και τη Ρόδο³³⁹.

Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί και το αρχείο του νοτάριου Manoli Bresciano από τον Χάνδακα, που αφορούσε την περίοδο 1381-1383. Τα χρόνια αυτά γίνεται πολλές φορές αναφορά σε βυζαντινούς εμπόρους από τη Χαλκίδα,

³³² DI BRIXANO, No. 220, σ. 81.

³³³ Ό.π., No. 221, σ. 81.

³³⁴ PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade», σ. 174.

³³⁵ Ό.π., σ. 174, σημ. 49.

³³⁶ BALARD, *Gênes et l'outre-Mer*, I, No. 714, σ. 278.

³³⁷ VERLINDEN, «La Crète», σ. 618.

³³⁸ LIBRI COMMEMORIALI, No. 176, σ. 40.

³³⁹ Ό.π., No. 179, σ. 207.

οι οποίοι φαίνεται ότι ασχολούνταν με την πώληση δούλων. Άξιο αναφοράς, είναι το γεγονός ότι οι συγκεκριμένοι έμποροι δεν εμπορεύονταν ποτέ Βυζαντινούς, παρά μόνο προχωρούσαν σε πωλήσεις Βουλγάρων, Σέρβων και Ούγγρων. Αν και αυτοί οι έμποροι δεν πρέπει να ειδικεύονταν αποκλειστικά στο δουλεμπόριο, φαίνεται να πουλούσαν δούλους όταν έβρισκαν την ευκαιρία. Σύμφωνα με τον Verlinden, είχαν πιθανότατα εδραιώσει ένα εμπορικό δίκτυο τοπικού χαρακτήρα μεταξύ της Χαλκίδας και της Κρήτης, του οποίου τα εμπορεύσιμα αγαθά σίγουρα περιελάμβαναν και δούλους. Στο ίδιο αρχείο ένας Βυζαντινός ηγούμενος και άλλοι μοναχοί καταγράφονται ως αγοραστές ορθοδόξων χριστιανών αλλά και άλλων μη χριστιανών δούλων³⁴⁰.

Ειδικό ενδιαφέρον, παρουσιάζει το αρχείο του Βενετού Antonio Bresciano, που αφορά συναλλαγές που έλαβαν μέρος στην Κωνσταντινούπολη το 1350 και έχει εκδοθεί από την Αγγελική Λαΐου. Η πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους εμφανίζεται να έχει ακόμη και αυτήν την περίοδο μια ενεργή παρουσία στον χώρο του δουλεμπορίου, ενώ φαίνεται ότι συμμετείχαν και οι ίδιοι οι Βυζαντινοί: η Ειρήνη μια χήρα, πούλησε ένα κορίτσι Ταταρικής καταγωγής σε έναν Βενετό, και κάποιος ονόματι Μιχαήλ αγόρασε ένα νεαρό κορίτσι Ταταρικής προέλευσης³⁴¹.

Έχοντας αναφέρει τα παραπάνω παραδείγματα, που αντλούνται από ιταλικές νοταριακές πηγές, φαίνεται ότι η ενεργή συμμετοχή των Βυζαντινών στο δουλεμπόριο πρέπει να ήταν αρκετά περιορισμένη. Στις περισσότερες περιπτώσεις που αναφέρθηκαν, οι συναλλαγές στις οποίες εμπλέκονταν αποτελούσαν ατομικές συμφωνίες και όχι μέρος κάποιας μεγαλύτερης δουλεμπορικής επιχειρηματικής κίνησης. Παρόλα αυτά, φαίνεται ότι υπήρχε, έστω και σε μικρό βαθμό, η συμμετοχή βυζαντινών εμπόρων στο ακμάζον δουλεμπόριο του Αιγαίου³⁴².

Φτάνοντας στον 15^ο αιώνα, τα διαθέσιμα στοιχεία, παρουσιάζουν μια ενισχυμένη συμμετοχή των Βυζαντινών στο δουλεμπόριο. Ένας λόγος που εξηγεί το φαινόμενο αυτό, είναι ότι την περίοδο αυτή, τα μέλη της βυζαντινής αριστοκρατίας έβλεπαν με μεγάλο ενδιαφέρον το εμπόριο αυτό, καθώς είχαν χάσει την πλειονότητα των εδαφικών τους κτήσεων από την ταχύτατη

³⁴⁰ VERLINDEN, «La Crète», σ. 656.

³⁴¹ LAIOU, «Un Notaire Vénitien», σ. 89-90.

³⁴² PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade», σ. 176.

επέκταση των Οθωμανών. Για τον λόγο αυτό παρατηρούνται ολοένα και αυξανόμενα ποσά να επενδύονταν στο εμπόριο³⁴³. Το φαινόμενο αυτό, πιστοποιείται και από στοιχεία που περιέχονται στα γενοβέζικα αρχεία της πόλης του Καφά . Σύμφωνα με την Annika Stello, βυζαντινοί έμποροι και ιδιοκτήτες πλοίων αναφέρονται σε συνάρτηση με το εμπόριο δούλων από το πρώτο μισό του 15ου αιώνα. Ο αριθμός αυτός αντιστοιχεί στο 1/4 του συνολικού αριθμού εμπόρων που ασχολούνται με το δουλεμπόριο και εμπεριέχονται στον κατάλογο³⁴⁴, γεγονός που υποδεικνύει μια αυξημένη αν όχι έντονη δραστηριότητα των βυζαντινών εμπόρων στη Μαύρη Θάλασσα σε συνάρτηση με το εμπόριο δούλων.

Ο Balard έχει ταυτοποιήσει έναν Βυζαντινό, του οποίου το όνομα στα νοταριακά έγγραφα διασώζεται ως Chiriaco Velata και ο οποίος σύμφωνα με τα στοιχεία που μας δίνονται, πρέπει να ήταν ένας από τους μεγαλύτερους δουλεμπόρους στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας³⁴⁵. Ως ιδιοκτήτης εμπορικού πλοίου, μετέφερε από τον Καφά στη Μ. Ασία, 84 σκλάβους την άνοιξη του 1411, 10 σκλάβους τον Οκτώβριο του 1422, και άλλους 125 σκλάβους τον Οκτώβριο του 1425³⁴⁶. Η δουλεμπορική του δραστηριότητα, παρουσιάζεται όχι μόνο διαχρονική αλλά και μεγάλη σε σχέση με τους αριθμούς δούλων που διακινούνταν.

Σε ό,τι αφορά την Πάτρα, παρά το γεγονός ότι η πόλη από το 1430 μέχρι και το 1458 τελούσε υπό την κυριαρχία του Δεσποτάτου του Μορέως, παρέμενε ένα από τα πιο σημαντικά εμπορικά κέντρα στην νοτιοανατολική Ευρώπη την περίοδο εκείνη και ένα μέρος, στο οποίο Βενετοί έμποροι αγόραζαν μεγάλο αριθμό δούλων από τους ντόπιους εμπόρους, πέρα από άλλα εμπορικά αγαθά³⁴⁷.

Η συνοπτική αυτή παρουσίαση των αναφορών σε ανθρώπους βυζαντινής καταγωγής, που είχαν εμπλακεί σε οποιοδήποτε στάδιο του εμπορίου δούλων, βοηθάει να καταρριφθεί η παλαιότερη άποψη, που ήθελε τους Βυζαντινούς ουσιαστικά αμέτοχους στο φαινόμενο του δουλεμπορίου, όπως αυτό διαμορφώθηκε στους τελευταίους αιώνες ζωής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

³⁴³ PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade», σ. 176.

³⁴⁴ STELLO, «Caffa and the Slave Trade», σ. 385.

³⁴⁵ PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade», σ. 177.

³⁴⁶ BALARD, «The Greeks of Crimea», σ. 29.

³⁴⁷ PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade», σ. 177

Επομένως, παρά την σπανιότητα τους, τα φαινόμενα πώλησης δούλων από Βυζαντινούς εμπόρους προς το βυζαντινό αγοραστικό κοινό, δεν αποτελούν ασήμαντο μέγεθος, όπως πιστευόταν στο παρελθόν, χωρίς να αλλάζει το γεγονός ότι οι πωλήσεις Βυζαντινών δούλων από τους Τούρκους ή τους Λατίνους, ήταν κατά πολύ περισσότερες. Πιο συγκεκριμένα, ο Verlinden υποστήριξε, ότι παρόλο που η δουλεία δεν είχε απαγορευθεί ποτέ σύμφωνα με τους βυζαντινούς νόμους, η σπανιότητα των αναφορών στο φαινόμενο αυτό μας οδηγεί να πιστέψουμε στον ουσιαστικό αφανισμό του³⁴⁸.

Συμπερασματικά, θα πρέπει να τονιστεί ότι το δουλεμπόριο δεν έπαψε ποτέ να υφίσταται ως φαινόμενο στη βυζαντινή κοινωνία. Οι Βυζαντινοί εντός της αυτοκρατορίας, αλλά και όσοι ζούσαν εκτός των -ολοένα και μικρότερων- ορίων της, συνέχιζαν όχι μόνο να διατηρούν δούλους στην κατοχή τους, αλλά και σε κάποιες περιπτώσεις να τους εμπορεύονται.

Η αντίληψη της μη υποδούλωσης ανθρώπων που ανήκαν στην χριστιανική πίστη, δεν αποτελούσε εμπόδιο στις περισσότερες περιπτώσεις, καθώς κοσμικοί αλλά και μοναχοί και ιερωμένοι συνήθιζαν να αποκτούν αλλά και να πωλούν Ορθόδοξους δούλους, βυζαντινής ή άλλης καταγωγής³⁴⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι αποδείξεις για τη δραστηριοποίηση Βυζαντινών με το δουλεμπόριο, βρίσκουμε σχεδόν αποκλειστικά σε βενετικές ή γενοβέζικες αρχειακές πηγές. Εκεί, όσες αναφορές γίνονται σε Βυζαντινούς, είναι σε αποκλειστική συνάρτηση με το εμπόριο των Ιταλικών αυτών πόλεων. Από τις αναφορές αυτές φαίνεται ότι οι Βυζαντινοί -εντός και εκτός συνόρων της αυτοκρατορίας- συμμετείχαν στο εμπόριο δούλων σε μεγαλύτερη κλίμακα τον 15^ο αιώνα. Νωρίτερα, και κατά τον 14^ο αιώνα, η δραστηριοποίησή τους στο εμπόριο δούλων, διατηρούσε τη μορφή που είχε και στις υπόλοιπες εμπορικές τους δραστηριότητες, έχοντας δηλαδή έναν περιορισμένο και τοπικό χαρακτήρα, ο οποίος σε κάθε περίπτωση και παρά τη σιωπή των πηγών, δεν πρέπει να παραμεληθεί ή να υποτιμηθεί³⁵⁰.

³⁴⁸ VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 997. Ο Verlinden υποστηρίζει επίσης ότι εναλλακτικές πηγές για την δουλεία όπως η υποδούλωση ως ποινική τιμωρία και η υποδούλωση εξαιτίας χρεών είχαν επίσης εκλείψει.

³⁴⁹ PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade», σ. 177.

³⁵⁰ Ό.π., σ. 177.

Συμπεράσματα.

Συνοψίζοντας, η μελέτη ενός πολυσύνθετου φαινομένου όπως είναι αυτό του δουλεμπορίου στην Παλαιολόγεια εποχή, επιτρέπει την ταυτόχρονη εστίαση και έρευνα σε μια σειρά από γεγονότα που χαρακτήρισαν την ταραγμένη αυτή περίοδο. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, τον 13ο αιώνα και ιδιαίτερα τον 14^ο αιώνα, βρισκόταν αντιμέτωπη με μία εξαιρετικά δυσμενή γεωπολιτική κατάσταση. Το Βυζάντιο αποδυναμωμένο πλέον πολιτικά, στρατιωτικά και οικονομικά, προσπαθούσε να διασφαλίσει την επιβίωσή του σε μια εποχή που το πολιτικό σκηνικό της ανατολικής Μεσογείου αποδείχθηκε ιδιαίτερα ρευστό και ευμετάβλητο. Η άνθιση του δουλεμπορίου, που έλαβε χώρα την περίοδο αυτή, σημειώθηκε παράλληλα με σημαντικές εξελίξεις, οι οποίες κατά μεγάλο ποσοστό ενίσχυσαν την ανάπτυξή του. Πίσω από την πρωτόγνωρη ανάπτυξη του δουλεμπορίου ανιχνεύονται πολιτικοί, θρησκευτικοί και στρατιωτικοί παράγοντες.

Είναι σαφές ότι ο κατακερματισμένος πολιτικά χάρτης της ευρύτερης περιοχής του Αιγαίου, οδήγησε σε μια ανεξέλεγκτη κατάσταση στη θάλασσα. Η απουσία μιας σταθερής και ισχυρής πολιτικής δύναμης όπως ήταν η Βυζαντινή Αυτοκρατορία τους προηγούμενους αιώνες, αποτέλεσε βαρόμετρο για τα γεγονότα που ακολούθησαν. Η ανυπαρξία μιας τέτοιας δύναμης σήμαινε ότι το Αιγαίο ήταν μια θάλασσα χωρίς κυρίαρχο. Σημαίνουντα ρόλο στην άνθιση του δουλεμπορικού φαινομένου διαδραμάτισε αναμφισβήτητα η εμφάνιση και εδραίωση των Τούρκων στη Μικρά Ασία. Με τον άλλοτε νευραλγικό χώρο της αυτοκρατορίας να χάνει τον βυζαντινό και χριστιανικό της χαρακτήρα και να μετατρέπεται με ραγδαίους ρυθμούς σε χώρο ανάπτυξης και εδραίωσης των μουσουλμανικών εμιράτων, το γενικευμένο δουλεμπόριο Βυζαντινών σκλάβων που ακολούθησε, ήταν μια αναπόφευκτη εξέλιξη³⁵¹.

Η χρυσή εποχή της πειρατείας συνέπεσε με την κατάφωρη αποδυνάμωση και εδαφική συρρίκνωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας που την άφησε έκθετη στο διαρκώς μεταβαλλόμενο διεθνές σκηνικό. Πέρα από τις προσπάθειες του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, το βυζαντινό ναυτικό αποτέλεσε τον μεγάλο απόντα στο πολεμικό θέατρο της θάλασσας. Η σημαντικότερη συνέπεια της κατάστασης, είναι αναμφισβήτητα, η χωρίς προηγούμενο υποδούλωση των βυζαντινών πληθυσμών.

Τα Τουρκομανικά εμιράτα με το πρόσχημα του Ιερού Πολέμου βύθισαν μεγάλα τμήματα του βυζαντινού πληθυσμού σε έναν εφιάλτη αλλεπάλληλων λεηλασιών και υποδουλώσεων. Είναι φανερό ότι ο νομαδικός και αρπακτικός τρόπος ζωής των Τουρκομάνων, έδινε μικρή σημασία στη γη και τους κατοίκους

³⁵¹ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό», σ. 996.

της, καθώς πρώτη προτεραιότητα αποτελούσε η λεηλασία μιας περιοχής και ο εξανδραποδισμός των ανθρώπων που ζούσαν σε αυτήν. Η ανάδειξη και επικράτηση των Οθωμανών που ακολούθησε, όχι μόνο δεν έβαλε τέλος στο φαινόμενο αυτό, αλλά το επιδείνωσε ακόμα περισσότερο, καθώς εκείνη την περίοδο για πρώτη φορά οι Οθωμανοί κατάφεραν να αποκτήσουν πρόσβαση στα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας. Η παράλληλη ανάμιξη των Βενετών και Γενοβέζων, οι οποίοι είχαν ως κύριο μέλημα τη διαφύλαξη των εμπορικών τους συμφερόντων, αλλά και η εμφάνιση της Καταλανικής Εταιρείας στις αρχές του 14ου αιώνα, είναι γεγονότα που ανάδειξαν το δουλεμπόριο ως ένα διεθνές φαινόμενο.

Παρά τη φαινομενική σπανιότητα των βυζαντινών πηγών για το δουλεμπόριο, μια πιο προσεκτική μελέτη πηγών, όπως είναι τα αγιολογικά κείμενα της Παλαιολόγειας περιόδου, φανερώνουν αρκετά στοιχεία που μας βοηθούν, όχι μόνο στην καλύτερη κατανόηση των γεγονότων, αλλά και στη σκιαγράφηση του κλίματος της εποχής. Χάρη σε αυτές τις πηγές, καθίσταται σαφές ότι το δουλεμπόριο δεν ήταν κάτι που αφορούσε αποκλειστικά την οικονομία και το εμπόριο, αλλά ήταν ένα φαινόμενο που εισέβαλε με τον χειρότερο τρόπο στην καθημερινότητα των πολιτών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Συγκεκριμένα, τα αγιολογικά κείμενα τονίζουν την επικινδυνότητα και την ανησυχία που επικρατούσε στις τάξεις των Βυζαντινών ανεξαρτήτως οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης³⁵². Η αθρόα υποδούλωση των Βυζαντινών της Ύστερης περιόδου, είναι η τραγικότερη συνέπεια των αστοχιών και της αδυναμίας που επέδειξε κατά περιπτώσεις η βυζαντινή κυβέρνηση.

Το φαινόμενο της υποδούλωσης των Βυζαντινών, απέκτησε τέτοιες διαστάσεις, που σε ορισμένες περιπτώσεις η πρωτοβουλία πέρασε σε δυτικές κρατικές και εκκλησιαστικές αρχές για τη λήψη μέτρων για τον περιορισμό του. Ωστόσο, το δουλεμπόριο δεν έπαψε να συνιστά τη ραχοκοκαλιά τόσο της λατινικής όσο και της τουρκικής οικονομίας και πέρα από αυτές τις αναιμικές αντιδράσεις κυριάρχησε μια χαρακτηριστική αδιαφορία για τις ηθικές ή θρησκευτικές επιταγές. Με το δουλεμπόριο να ελέγχεται κατά κύριο λόγο από τους Ιταλούς εμπόρους, η συμμετοχή Βυζαντινών στο δίκτυο διακίνησης ανθρώπων, θεωρούνταν ένα μάλλον ασήμαντο φαινόμενο στο παρελθόν³⁵³. Ωστόσο, η έρευνα πάνω στα δυτικά νοταριακά έγγραφα αποδεικνύει ότι αν και σε μικρό ποσοστό, υπήρχε ανάμιξη ανθρώπων Βυζαντινής καταγωγής στα περισσότερα στάδια του δουλεμπορίου, και οι Βυζαντινοί συνέχισαν να ασχολούνται με το δουλεμπόριο και κατά την Παλαιολόγεια περίοδο³⁵⁴. Το γεγονός αυτό, μας επιτρέπει να γνωρίσουμε την ύπαρξη μιας εσωτερικής κινητικότητας εντός της βυζαντινής κοινωνίας μέσα από την προσπάθεια Βυζαντινών να βρουν επιχειρηματικές διεξόδους και να προσαρμοστούν στα νέα

³⁵² ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους Αγίους*, σ. 193.

³⁵³ Βλ. την άποψη του Verlinden: VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe medieval*, II, σ. 997.

³⁵⁴ PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade», σ. 173-177.

κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα, εις βάρος ομόδοξών τους ή ακόμα και συμπατριωτών τους.

Με την παρούσα εργασία, επιχειρήθηκε να παρουσιαστεί και να αναδειχθεί ο πολύπλευρος χαρακτήρας του δουλεμπορίου, σε μια εποχή κρίσης για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Μέσω της έρευνας που πραγματοποιήθηκε, αναδεικνύεται η σημασία του δουλεμπορίου ως κοινωνικού φαινομένου, η καθοριστική σημασία του για την οικονομία της ανατολικής Μεσογείου αλλά και η χρήση του ως μέσου στρατιωτικής επέκτασης και αύξησης πολιτικής επιρροής. Το δουλεμπόριο αποτέλεσε αναμφισβήτητα ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα των δύο τελευταίων αιώνων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Βιβλιογραφία-Βραχυγραφίες

ΠΗΓΕΣ

- ACTES DE DIONYSIOU : *Actes de Dionysiou*, έκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, Archives de l'Athos, τομ. IV, Paris 1968.
- ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Πρόχειρον νόμων* : ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Πρόχειρον νόμων ή Εξάβιβλος*, έκδ. Κ. Γ. Πιτσάκης, Αθήνα 1971.
- ΒΙΟΣ ΑΓΙΟΥ ΣΑΒΒΑ : *Βίος αγίου Σάββα Βατοπεδινού*, έκδ. Δ. ΤΣΑΜΗΣ, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως του Κοκκίνου αγιολογικά έργα, Α': Θεσσαλονικείς άγιοι*, Θεσσαλονίκη 1985, 161-325.
- BALARD, *Gênes et l'outre-Mer* : Gênes et l'outre-Mer, έκδ. Μ. BALARD, *Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen Âge*, 12 -13, τομ. 1-2, Mouton, Paris 1973-80.
- ΒΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ : *Βίος και πολιτεία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου συγγραφείς παρὰ τοῦ ἀγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου*, έκδ. Μ. Ι. POMJALOVSKI, *Zitie iže vo svjatyh otca našego Grigorija Sinaite*, Αγία Πετρούπολη 1894.
- ΒΙΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ : «Μητροφάνους, Βίος του Οσίου Διονυσίου του Αθωνίτου», εκδ. Β. ΛΑΟΥΡΔΑΣ, *Αρχεῖον Πόντου* 21 (1956), σ. 45-68.
- ΒΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΥ : έκδ. Α. SIGALAS , *Des Chrysippos von Jerusalem Enkomion auf den hl. Johannes den Tauffer*, Athen 1937.
- ΒΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛ : BHG no 2273. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΜΕΤΟΧΙΤΗ, *Εἰς τὸν ἅγιον Μιχαήλ τὸν νέον τὸν κατ'Αἴγυπτον μαρτυρήσαντα ἐπὶ τοῖς χρόνοις τοῦ Εὐσεβεστάτου βασιλέως Ρωμαίων κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου*, *Acta Sanctorum*, Nov. IV (1925) 670-78.
- ΒΙΟΣ ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΑΘΩΝΙΤΗ : Βίος και πολιτεία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Φιλοθέου τοῦ ἀσκήσαντος ἐν τῷ ἹΑθῳ Ὁρει, εκδ. Β. ΡΑΠΟΥΛΙΑΣ, «Die Vita des Heiligen Philotheos vom Athos», *SF* 22, (1963), σ. 273-280.
- BRATIANU, *Actes des notaires génois* : *Actes des notaires génois de Péra et de Caffade la fin du treizième siècle (1281-1290)*, έκδ. G. BRATIANU, *Etudes et recherches del'Académie Roumaine*, 2, Bucharest 1927.
- ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκή Ιστορία* : ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, τόμ. I-III, έκδ. L. Schopen, Bonnae 1829.
- DI BRIXANO : *Benvenuto di Brixano, notaio in Candia, 1301-1302* έκδ. R. MOROZZO DELLA ROCCA, Venice 1950.

- ΔΟΥΚΑΣ : Ducas, *Istoria Turco-Bizantină (1341-1462)*, έκδ. V. GRECU, Bucharest 1958,
- ΕΠΑΡΧΙΚΟΝ ΒΙΒΛΙΟΝ : Leonis Sapientis Librum Praefecti, έκδ. J. KODER, *CFHB* 33, Wien 1991.
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἐπιστολαὶ* : ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἐπιστολαὶ*, έκδ. F. KOLOVOU, *Die Briefe des Eustathios von Thessalonike. Einleitung, Regesten, Text, Indizes*, Saur München, Leipzig 2006.
- GIUDICE, *Codice diplomatico* : G. GIUDICE, *del Codice diplomatico del regno di Carlo I e II d'Angio*, τόμ. II, Naples, 1863-1902.
- GUILLAUME ADAM, *Annali Genovesi* : Guillaume Adam, *Annali Genovesi di Caffaro e de' suoi continuatori* (= *Annales lanuenses*), έκδ. L. BELGRANO - C. IMPERIALE DE SANT' ANGELO, Genoa-Rome, 1890-1929.
- GUILLAUME ADAM, «De modo sarracenos extirpandi» : Guillaume Adam, «De modo sarracenos extirpandi» στο C. KOHLER (εκδ.), *Recueil des Historiens des Croisades, Documents Arméniens, vol. ii*, Paris 1906, σ. 521–55
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ : *Λόγος εἰς τὸν Ἅγιον Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης*, έκδ. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, *Φιλοθέου Κοκκίνου αγιολογικά έργα. Α': Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι*, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 425-591.
- IBN BATTUTA *The Travels* : *The Travels of Ibn Battuta*, H. GIBB (έκδ.), τομ. II, Cambridge 1962.
- IUS GREACO-ROMANUM : έκδ. Z. VON LINGENTHAL, *Jus Graeco-Romanum, Pars 3: Novellae consitutiones*, σ. 301. Lipsiae 1857
- ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, *Ιστορία*: ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, *Ιστορία*, έκδ. L. SCHOPEN, τομ. I-III, Bonnae 1828-1832.
- ΚΥΔΩΝΗΣ : *Oratio pro subsidio Latinorum*, PG 154.
- ΚΥΔΩΝΗΣ, *Ἐπιστολαὶ*: Démétrius Cydonès, *Correspondance*, έκδ. R-J. LOENERTZ, Βατικανό 1956.
- ΛΕΩΝ ΣΤ', *Νεαραί*, : έκδ. P. NOAILLES-A. DAIN, *Les nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944
- LIBRI COMMEMORIALI : *I libri commemoriali della Repubblica di Venezia : Regesti, Monumenti storici pubblicati dalla R. Deputazione veneta di storia patria*, έκδ. R. PREDELLI, τομ. I, Deputazione Veneta di Storia Patria, Venice: 1876–1914.
- ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ, *Ἐπιστολαὶ*: ΜΑΞΙΜΟΣ ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ, *Epistulae*, έκδ. P. L. LEONE, *Classical and Byzantine monographs*, 18, Hakkert, Amsterdam 1991.

- MUNTANER, *The Catalan Expedition : The Catalan Expedition to the East: From the Chronicle of Ramon Muntaner*, (έκδ.) R. D. HUGHES, Colección Tàmesis, ser. B: Textos 49, Barcelona 2006.
- NITTI DI VITO, *Codice diplomatico Barese*, : έκδ. F. NITTI DI VITO, *Codice diplomatico Barese. Le pergamene di S. Nicola di Bari, Periodo Greco*, Bari 1900.
- ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικαί ιστορίαι* : ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικαί ιστορίαι*, έκδ. A. FAILLER, *Georges Pachymérès relations historiques*, CFHB, τόμ. IV-VI, Paris 1984.
- ΠΡΟΧΕΙΡΟΣ ΝΟΜΟΣ : *Jus Graecoromanorum*, έκδ. Ι. και Π. ΖΕΠΟΣ, Αθήνα 1931, τ. 2, σ. 198-199
- ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ : *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἀγίων καὶ πανευφήμων ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν καὶ τοπικῶν συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος ἀγίων πατέρων ἐκδοθέν, σὺν πλείσταις ἄλλαις τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν διεπούσαις διατάξεις, μετὰ τῶν ἀρχαίων ἐξηγητῶν*, έκδ. Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ και Μ. ΠΟΤΛΗΣ, Αθήνα 1852.
- SANUDO, *Istoria* : MARINO SANUDO, *Istoria del regno di Romania*, έκδ. C. HOPF, *Chroniques grecoromanes*, Berlin 1873.
- SANUDO, *The Book of the Secrets* : MARINO SANUDO TORSELLO, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross: Liber Secretorum Fidelium Crucis*, έκδ. P. LOCK, *Crusade Texts in Translation*, 21, Ashgate, 2011.
- ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ, *Ἐπιστολαὶ*: ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ, *Ἐπιστολαὶ*, εκδ. G. FATOUROS, *Theodori Studitae Epistulae*, , CFHB 31.1, De Gruyter, Berlin 1991.
- ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, *Χρονογραφία* : ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, *Χρονογραφία*, έκδ. Ι. SEVCENKO, *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur Liber quo vita Basilii Imperatoris amplectitur*, (CFHB 42), Berlin 2011.
- ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Χρονικόν* : Γ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Χρονικόν*, έκδ. R. MAISANO, Roma 1990
- TAFEL-THOMAS, *Urkunden* : G. TAFEL -G. THOMAS, *Urkunden zur alteren Handels- und Staats geschichte der Republik Venedig*, *Fontes rerum austriacarum*, II, *Diplomataria et acta*, XIII-XIV, Vienna, 1856-1857.
- VIE DE SAINT NIPHON : *Vie de Saint Niphon*, έκδ. F. HALKIN, «La Vie de Saint Niphon ermite au mont Athos (XIV e s.)», AB 58 (1940), σ. 12-27.

- ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, *Αποδείξεις Ἱστοριῶν* : Laonicus Chalcocondyles, *Historiarum*, έκδ. I. BEKKER, Bonn 1843, σ. 33. 8-18.
- ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική Διήγησις* : ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική Διήγησις*, έκδ. J. A. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia*, CFHB 40.1-2, Berlin 1975.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- AHRWEILER, «Course et piraterie» : H. AHRWEILER, «Course et piraterie dans la Méditerranée orientale aux IVème-XVème siècles», στο: M. Mollat (ed.), *Course et piraterie: Études présentées à la Commission Internationale d'Histoire Maritime à l'occasion de son XVème Colloque International pendant le XIVe Congrès International des Sciences Historiques (San Francisco, 1975)*, vol. 1, Paris 1975, σ. 7-29.
- AHRWEILER, *Byzance et la mer* : H. AHRWEILER, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966,
- BACKMAN, *The decline and Fall of Medieval Sicily* : C. R. BACKMAN, *The decline and Fall of Medieval Sicily. Politics, Religion, and Economy in the Reign of Frederick III, 1296-1337*, Cambridge 1995.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία της Μακεδονίας* : Α. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία της Μακεδονίας, 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969.
- BALARD, «Gênes et la mer Noire» : M. BALARD, «Gênes et la mer Noire (XIIIe-XVe)», στο: *La mer Noire et la Romanie génoise (XIIIe-XVe siècles)*, Variorum Reprints, London 1989, κεφ. V, σ. 44-45.
- BALARD, «The Greeks of Crimea» : M. BALARD, «The Greeks of Crimea under Genoese Rule in the XIVth and XVth Centuries», *DOP* 49 (1995), σ. 23-32.
- BALARD, *La Romanie génoise* : M. BALARD, *La Romanie génoise, XII-début du XVe siècle*, τομ. II, Rome 1978.
- BALARD, «Slavery in the Latin Mediterranean» : M. BALARD, «Slavery in the Latin Mediterranean (Thirteenth to Fifteenth Centuries): The Case of Genoa» στο R. Amitai-C.Cluse (έκδ.), *Slavery and the Slave Trade in the*

Eastern Mediterranean (c. 1000–1500 ce), Brepolis Belgium 2017, σ. 235-254.

- BALARD, «Le transport des esclaves» : M. BALARD, «Le transport des esclaves dans le monde méditerranéen medieval» στο R. Amitai-C.Cluse (έκδ.), *Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean (c. 1000–1500 ce)*, Brepolis Belgium 2017, σ. 353-374.
- BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, : M. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army, Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992.
- BASSO, «Pirati e pirateria» : E. BASSO, «Pirati e pirateria nel Mediteranneo medieval: il caso di Giuliano Gattilusio», στο Α. Μαζαράκης (εκδ.), *Οι Γκατιλούζοι της Λέσβου*, Αθήνα 1996, σ. 343-371.
- BENJAMIN OF TUDELA, *The Itinerary* : M. N. ADLER-H. FROWDE (εκδ.), *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, London 1907.
- CARR, *Merchant Crusaders* : M. CARR, *Merchant Crusaders in the Aegean, 1291-1352*, Boydell & Brewer 2015.
- CHARANIS, «Piracy in the Aegean» : P. CHARANIS, «Piracy in the Aegean during the Reign of Michael VIII Palaeologus», στο: Του ίδιου, *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, ch. XII, London 1973, σ. 127-136.
- CLUSE - AMITAI, «Introduction»: C. CLUSE - R. AMITAI, «Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean (c. 1000–1500 ce): Introduction» στο Των Ιδίων (εκδ.), *Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean (c. 1000–1500 ce)*, Brepols Turnhout 2017, σ. 11-27.
- COHN, « Storia della flotta siciliana » : W. COHN, « Storia della flotta siciliana sotto il governo di Carlo I d'Angio », *Archivio storico per la Sicilia orientate*, 25, 1929-1930, σ. 351-394.
- CONSTANTELOS, *Poverty, Society and Philanthropy*, : D.J. CONSTANTELOS, *Poverty, Society and Philanthropy in the Late Mediaeval World*, New Rochelle, New York 1992
- DAGRON, «Η αστική οικονομία» : G. DAGRON, «Η αστική οικονομία από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα» στο Α. Λαΐου (έκδ.), *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006.
- EPSTEIN, *Genoa and the Genoese* : S. A. EPSTEIN, *Genoa and the Genoese, 958-1528*, Chapel Hill and London 1996.

- FINE, *Late Medieval Balkans* : J.V. A. FINE, *Late Medieval Balkans*, University of Michigan Press, Michigan 1994.
- FLEET, *European and Islamic Trade* : K. FLEET, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State. The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge 1999.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Η γη και οι αγρότες* : Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Η γη και οι αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη. 13ος-14ος αι.*, ΕΙΕ, Αθήνα 1997,
- GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus* : D. J. GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West (1258-1282. A Study in Byzantine-Latin Relations)*, Cambridge, Massachusetts, 1959.
- HADJINICOLAOU-MARAVA, *Recherches* : A. HADJINICOLAOU-MARAVA, *Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin*. (Collection de l'Institut français), Athènes 1950.
- HEYD, *Histoire du commerce* : W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, II, Leipzig 1936.
- HIERRO, «The Catalan Company» : E. M. HIERRO, « The Catalan Company and the Slave Trade» στο R. AMITAI-C. CLUSE (εκδ.), *Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean (c. 1000–1500 ce)*, Brepols Turnhout 2017, σ. 321-352.
- HOLT, *Early Mamluk Diplomacy* : P. M. Holt, *Early Mamluk Diplomacy (1260–1290): Treaties of Baybars and Qalawun with Christian Rulers*, Islamic History and Civilization. Studies and Texts, 12, Brill, Leiden 1995.
- INALCIK, «Servile Labor» : H. INALCIK, «Servile Labor in the Ottoman Empire» στο A. Ascher-B.K. Kiraly-T. Halasi-Kun (έκδ.), *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern*, Brooklyn College, 1979, σ. 25-52.
- JACOBY, «Byzantine Traders» : D. JACOBY, «Byzantine Traders in Mamluk Egypt» στο Α. Αβραμέα-Α. Λαΐου, Ε. Χρυσός (εκδ.), *Βυζάντιο κράτος και κοινωνία : μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 249-268.
- JACOBY, «L'État catalan en Grèce» : D. JACOBY, «L'État catalan en Grèce: Société et institutions politiques» στο Ferrer i Mallol (έκδ.), *Els catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana*, Barcelona 2003, σ. 79–102
- ΚΑΛΛΙΓΑ, «Μονεμβασία» : Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ, «Μονεμβασία (7ος-15ος αιώνας» στο Α. Λαΐου(εκδ.), *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως και τον 15ο αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006.
- KARPOV, «Hunting for People» : S. KARPOV, «Hunting for People: Black Sea Piracy in the XIVth-XVth Centuries»στο: Καλλιγά, Μάλλιαρης (εκδ.), *Πειρατές και κουρσάροι, Μονεμβασιώτικος Όμιλος, Ι΄ Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης 20-22 Ιουλίου 1997*, Αθήνα 2003.

- ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, *Ιστορία της πειρατείας* : Α. ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας 1390-1538*, Αθήνα 1998
- KYRIAKIDIS, «The employment of large groups of mercenaries» : S. KYRIAKIDIS, «The employment of large groups of mercenaries in Byzantium in the period ca. 1290-1305 as viewed by the sources», *Byzantion* 79 (2009), σ. 208-230.
- PETIT, *Typikon de Gregoire Pacourianos*, L. PETIT, *Typikon de Gregoire Pacourianos*, *Vizantisky Vremmenik* 11, 1904, σ. 1-63.
- LABIB, *Handelsgeschichte Ägyptens* : S. Y. LABIB, *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter (1171-1517)*, Wiesbaden 1965.
- LAIOU, «The Byzantine Economy» : Α. LAIOU, «The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System: Thirteenth-Fifteenth Centuries», *Dumbarton Oaks Papers*, 34/35 (1980/81), σ. 177-222.
- LAIOU, «The Greek Merchant» : Α. LAIOU, «The Greek Merchant of the Palaeologan Period: A Collective Portrait» στο *The Proceedings of the Academy of Athens*, 57 (1982), 96-132
- LAIOU, «Un Notaire Vénitien» : Α. LAIOU, «Un Notaire Vénitien à Constantinople: Antonio Bresciano et le Commerce International en 1350», στο Μ. Balard- Α. Laiou-C. Otten-Froux (έκδ.) *Les Italiens á Byzance: Édition et Présentation de Documents*, Byzantina Sorbonensia 6, Paris 1987, σ. 79-151
- LAIOU, *Constantinople and the Latins* : Α. LAIOU, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge, Massachusetts, 1972.
- ΛΑΪΟΥ, «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο» : Α. ΛΑΪΟΥ, «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα» στο Α. Λαΐου (έκδ.), *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006.
- ΛΑΪΟΥ -ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία* : Α. ΛΑΪΟΥ -ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή κοινωνία*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001
- LANE, «Recent Studies on the Economic History of Venice» : F. C. LANE, «Recent Studies on the Economic History of Venice», *The Journal of Economic History* 23 (1963), σ. 312-334.
- LANE, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα* : Fr. C. LANE, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, Αθήνα 2007,
- LOCK, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο* : P. LOCK, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο. 1205-1500*, Αθήνα, 1998.
- LOPEZ, *Benedetto Zaccaria* : R. LOPEZ, *Genova marinara nel duecento: Benedetto Zaccaria, ammiraglio e Mercante*, Messina-Milan, 1933.

- LUTTRELL, «Slavery at Rhodes» : A. LUTTRELL, «Slavery at Rhodes: 1306-1440», *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* 46-47 (1976-77), σ. 81-100
- ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Θεσσαλονίκη: ορμητήριο κουρσάρων» : Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Θεσσαλονίκη: ορμητήριο κουρσάρων στα τέλη του 13^{ου} αιώνα» στο *Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.*, Διεθνές Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, 29-31 Οκτωβρίου 1992), Θεσσαλονίκη, 1995, σ. 209-216.
- ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό» : Σ. ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό στο δουλεμπόριο της Μεσογείου τον 14^ο αιώνα», στο Β. Λεονταρίτου-Κ.Α. Μπουρδάρα- Ε. Σπ-Παπαγιάννη(εκδ.), *Αντικήνσωρ, Τιμητικός τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του*, Αθήνα 2013, σ. 971-996.
- ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους Αγίους*, : Σ. ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Γράφοντας ιστορία με τους Αγίου, Από την κοινωνία των Αγίων στην κοινωνία των Παλαιολόγων (1261-1453)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2014.
- MEYENDORFF, *A Study of Gregory Palamas* : J. MEYENDORFF, *A Study of Gregory Palamas*, New York 1964.
- MORGAN, «Venetian Claims Commission of 1278» : G. MORGAN, «The Venetian Claims Commission of 1278», *Byzantinische Zeitschrift* 69 (1976), σ. 411-438.
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Η αγορά των δούλων» : Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Η αγορά των δούλων» στο Ν.Γ. Μοσχονάς (εκδ.), *Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, ΕΙΕ, Αθήνα 2003.
- NICOL, *Byzantium and Venice* : D. NICOL, *Byzantium and Venice: a study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge 1988.
- ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, «Η πειρατεία στις ανδεγαβικές κτήσεις της Ρωμανίας» : Μ. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, «Η πειρατεία στις ανδεγαβικές κτήσεις της Ρωμανίας το δεύτερο μισό του 13^{ου} αι.», στο: ΚΑΛΛΙΓΑ, ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ (επιμ.), *Πειρατές και κουρσάροι*, Μονεμβασιώτικος Όμιλος, Ι΄ Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης 20-22 Ιουλίου 1997, Αθήνα 2003, σ. 56-65.
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Silk Trade»: Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi», *DOP* 40 (1986), σ. 33-53.
- *ODB* : A. KAZHDAN (έκδ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, τόμ. 1-3, Oxford 1991.
- ORIGO, «The Domestic Enemy» : I. ORIGO «The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the Fourteenth and Fifteenth Centuries», *Speculum* 30 (1955), σ. 321-366.
- OSTROGORSKY, *Paysannerie byzantine* : G. OSTROGORSKY, *Quelques problemes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Bruxelles 1956.

- PADILLA, «The Transport of Muslim Slaves» : P. PADILLA, «The Transport of Muslim Slaves in Fifteenth-Century Valencia» στο P. Chevedden -D. KAGAY- P. PADILLA (έκδ.), *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages*, τομ. II, Leiden 1996, σ. 379-394.
- PAHLITZSCH, «Slavery and the Slave Trade» : J. PAHLITZSCH «Slavery and the Slave Trade in Byzantium in the Palaeologan Period» στο R. AMITAI-C. CLUSE (εκδ.), *Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean (c. 1000–1500 ce)*, Brepols Turnhout 2017, σ. 163-184.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Πειρατές και κουρσάροι στο Αιγαίο» : Ε. Η. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Πειρατές και κουρσάροι στο Αιγαίο τον 13ο αιώνα», *Δίπτυχα* 6 (1994-1995), σ. 89-107.
- PRYOR, *Geography, technology and war* : J.H. PRYOR, *Geography, technology and war. Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649-1571*, Cambridge 1992.
- SETTON, «Catalan Society» : K. M. SETTON «Catalan Society in Greece in the Fourteenth Century» στο *Athens in the Middle Ages*, Variorum Reprints, London 1975, σ. 241-284.
- SETTON, *Catalan dominion* : K. M. SETTON, *Catalan dominion of Athens. 1311-1388*, Variorum, London 1975.
- ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ο όσιος Αθανάσιος ο Μετεωρίτης* : Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ο όσιος Αθανάσιος ο Μετεωρίτης*, Μετέωρα 1990,
- STELLO, «Caffa and the Slave Trade» : A. STELLO, «Caffa and the Slave Trade during the First Half of the Fifteenth Century» στο R. AMITAI-C. CLUSE (εκδ.), *Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean (c. 1000–1500 ce)*, Brepols Turnhout 2017, Brepolis Belgium 2017, σ. 375-398.
- THIRIET, «Les relations» : F. THIRIET, «Les relations entre la Crète et les emirats de l'Asie Mineure au XIVe siècle (vers 1348-1360)» στο: *Actes du XIIe Congrès International des Études byzantines*, Ochrid 1961, τ. II, Belgrade 1964, σ. 214-221.
- VERLINDEN, «La Crète» : C. VERLINDEN, Charles, «La Crète, débouché et plaque tournante de la traite des esclaves aux XIVe et XVe siècles» στο *Studi in onore di Amintore Fanfani*, τομ. III, Milan 1962, σ. 593–669.
- VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, : Ch. VERLINDEN, *L'Esclavage dans l'Europe médiévale*, t. I: Péninsule Ibérique-France, Brussels 1955, t. II: Italie, Colonies italiennes du Levant latin, Empire byzantin, Gent 1977.
- VRYONIS, *The Decline* : S. VRYONIS, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Los Angeles 1986.
- VRYONIS, «Eustathius Boilas» : S. VRYONIS, «The Will of a Provincial Magnate, Eustathius Boilas (1059)», *DOP* 11 (1957), σ. 263-277.

- ZACHARIADOU, «Holy War in the Aegean» : E. ZACHARIADOU, «Holy War in the Aegean during the Fourteenth Century», στο: B. Arbel, B. Hamilton, D. Jacoby (εκδ.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, London 1989, σ. 212-225.
- ZACHARIADOU, «S'enrichir en Asie Mineure» : E. ZACHARIADOU, «S'enrichir en Asie Mineure au XIVe siècle» στο: V. Kravari-J.Lefort-C. Morisson (έκδ.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, τομ. II, Paris 1991, σ. 215-224.
- ZACHARIADOU, *Trade and Crusade* : E. ZACHARIADOU, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983.
- ZACHARIADOU, *Ιστορία και θρύλοι* : E. ZACHARIADOU, *Ιστορία και θρύλοι των παλαιών σουλτάνων (1300-1400)*, Αθήνα 1999.
- ZAKYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée* : D. A. ZAKYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée. Histoire politique*, Variorum, London 1975.